

ЮГОЗАПАДЕН УНИВЕРСИТЕТ „НЕОФИТ РИЛСКИ“
ФАКУЛТЕТ ПО ПЕДАГОГИКА
КАТЕДРА „ПЕДАГОГИКА“

А В Т О Р Е Ф Е Р А Т
НА ДИСЕРТАЦИОНЕН ТРУД

за присъждане на научна и
образователна степен „доктор“
по професионално направление: 1.2. Педагогика
(Теория на възпитанието и дидактика)

Тема:
СОЦИАЛНО-ПЕДАГОГИЧЕСКА СРЕДА ЗА
ДЕИНСТИТУЦИОНАЛИЗИРАНА ГРИЖА ЗА ДЕЦА
В УСЛУГИТЕ ОТ РЕЗИДЕНТЕН ТИП
(ОЦЕНКА, МОНИТОРИНГ, РАЗВИТИЕ)

Автор:
ЕВА ДИМИТРОВА ЖЕЧЕВА

научен ръководител: проф. д-р Маргарита Колева

Благоевград, 2020

Дисертационният труд

„Социално-педагогическа среда за деинституционализирана грижа за деца в услугите от резидентен тип (оценка, мониторинг, развитие)” е обсъден и насочен за официална защита от Катедра „Педагогика” при Факултета по педагогика при ЮЗУ „Неофит Рилски” с Протокол № 4 от 11.03.2020 г.

Съдържанието на дисертацията обхваща въведение; четири глави; заключение и изводи; приноси на дисертационния труд; публикации по темата на докторанта; литература, приложения.

Дисертационният труд съдържа общо **242** страници, както и 67. страници приложение. Основният текст е илюстриран с 12 таблици, 17 графики, 18 фигури, 5 кръгови диаграми. Използваната литература включва 161 заглавия, от които 130 са на кирилица, 15 на латиница и 16 интернет източника, доклади и документи.

Публичната защита ще се състои на 19 юни отчаса в Учебен корпус №1 на ЮЗУ „Неофит Рилски“.

СЪДЪРЖАНИЕ

ОРГАНИЗАЦИОННА И СЪДЪРЖАТЕЛНА ХАРАКТЕРИСТИКА НА ДИСЕРТАЦИОННИЯ ТРУД

ВЪВЕДЕНИЕ Деца, права, деинституционализация – настоящи реалности и необходимост от проучване	5
ГЛАВА ПЪРВА. Правата на детето и социално-педагогическата среда за ранно детско развитие – научна интерпретация и тенденции в теоретико-приложните идеи	15
1.1. Правата на детето като международен инструмент за защита. Актуални теории и практики. Референтни документи.	15
1.2. Социално-педагогическата среда като фактор, осигуряващ правата на детето, неговото социално развитие, възпитание и социализация	16
1.3. Състояние и развитие на политиките за социална промяна на грижата за детето. Система за закрила на детето в български условия (Закон за закрила на детето, Национални стратегически документи).....	18
ГЛАВА ВТОРА. Институционализация и деинституционализация – научно-теоретични акценти и социални практики.....	19
2.1. Социално-исторически преглед и анализ на процеса за институционализация на грижата за децата в международен и български контекст	19
2.2. Въздействие и негативни последици от институционалната грижа върху детето и неговото развитие.....	19
2.3. Деинституционализация на грижата за детето – същност, научна полемика и международно правни стандарти. Преход от институционална грижа към грижа, базирана в общността. Българският модел на деинституционализация на грижата за децата.....	20
ГЛАВА ТРЕТА. Деинституционализирана грижа за децата в услугите от резидентен тип – Центрове за настаняване от семеен тип. Констатиращо изследване, оценка и анализ на резултатите	22
3.1. Обществени нагласи и оценки относно процесите „институционализация и деинституционализация“ (предварителни проучвания).	24
3.2. Профил на услугите от резидентен тип – нормативна уредба, методики за работа, характеристика на целевата група деца, включени в системата на резидентните услуги.....	26
3.3. Мониторинг на социалните услуги от резидентен тип ЦНСТ и ЦНСТДМУ – проучване, анализ и оценка на ресурсите на социално-педагогическата среда, констатиращо изследване. Статистическа обработка на резултатите и доказване на издигнатите хипотези.....	26

ГЛАВА ЧЕТВЪРТА. Концептуален модел на независим мониторинг на социално-педагогическата среда за деинституционализирана грижа за децата в услуги от резидентен тип	54
4.1. Възможности за оптимизиране на социално-педагогическата среда за деинституционализирана грижа за децата в услугите от резидентен тип (ЦНСТ и ЦНСТДМ) – актуални решения за концептуално усъвършенстване на българския модел.....	54
4.2. Националният омбудсман като независим орган за мониторинг и защита на правата на децата в процеса на деинституционализация на грижата за деца в България	61
4.3. Развитие на Модела за независим мониторинг от институцията на омбудсмана в услугите от резидентен тип, основан върху правата на детето	62
ЗАКЛЮЧЕНИЕ И ИЗВОДИ	71
Социално-педагогически и психологически препоръки за устойчивост на процеса за деинституционализация на грижата за деца в български условия.....	71
ПРИНОСИ НА ДИСЕРТАЦИОННИЯ ТРУД	78
ПУБЛИКАЦИИ ПО ТЕМАТА НА ДИСЕРТАЦИОННИЯ ТРУД	80
ЛИТЕРАТУРА	80
ПРИЛОЖЕНИЯ	82

ВЪВЕДЕНИЕ

Деца, права, деинституционализация – настоящи реалности и необходимост от проучване

Структурните, социално-икономическите и духовни предизвикателства пред българското общество по пътя към демокрация естествено рефлектират силно върху една от най-уязвимите социални групи – тази на **ДЕЦАТА** и преди всичко на **децата, отглеждани в институции** и **деца в резидентни услуги**, на децата в бедност и в риск, деца със социални и специални проблеми, деца без родителска грижа и децата, отделени от семействата и настанени за отглеждане в различните по своята организация и предназначение институции. В годините на прехода към демокрация и най-вече в контекста на усилията на държавата за постигане на глобалните социални цели на съвременното общество, проблематиката, свързана с тази уязвима социална група продължава да се управлява на база натрупания опит и български традиции, и сякаш се „изгуби“ от погледа на демократичната общност.

Умишлено или не, конкретният проблем „**деца в институции**“ и мястото им в обществото, последователно във времето трудно заема своето приоритетно място в общественото пространство. Българската реалност за отглеждането на децата с увреждания се разкри сякаш едва след редица международни проучвания и изследвания, филми и активности от страна на неправителствени организации (като филма на BBC за Моголино или делото на Български Хелзински комитет (БХК) за децата от институциите, починали от недохранване и лоша грижа). Тези обстоятелства, както и редица други, свързани с децата от рисковите групи с категоричност наложиха нови отговорности, нови политики и модели за грижа за деца, останали без родителска подкрепа. България се изправя пред необходимостта от провеждане на спешен обществен, институционален и научен дебат за обществената грижа за децата, отглеждани извън биологичното семейство, за ролята на държавата в този процес, основан на правата на децата и техния най-добър интерес.

Процесът на перманентно negliжиране и избягване на публичността относно проблемите на децата в институции, във времето не успява да стимулира и педагогическата наука, приоритетно социалната и специална педагогика, които да насочат интереса си към задълбочени изследвания, научни коментари и практически действия, свързани с проблемите им. Това създава условия за поредица от сериозни негативни явления в процеса на грижата за тези деца, съобразно техните потребности и възможности, както и във възможността за конструиране на социалната среда, съдействаща за актуалното им развитие и социализация.

Днес вече разполагаме с редица научни разработки и изследвания, насочили внимание към специализираните институции, към центровете за работа с деца, към начина, качеството на живот на децата в тях и полаганите грижи, за ролята на различните фактори, продуциращи условия за позитивни резултати и социализация. В

този процес обаче все още липсват сериозни изследвания по проблеми, на чието основание педагогическата наука да пре моделира собствените теории и инструменти относно развитието и социализацията на децата, отглеждани извън биологичното семейство, с цел ефективното им и пълноценно приобщаване към социума.

Въз основа на формираните обществени очаквания за промяна, основавайки се на резултатите от социалната практика и европейски ценности за човешкото достойнство, равнопоставеност и зачитане на човешките права, които ни ръководят в усилията за развитие, структурите на социална грижа и подкрепа на децата, подходящи за 21-ви век, се очертава необходимостта от спешно формулиране и реализиране на сложният и дълъг процес – процесът на деинституционализация на грижата за децата. В смисъла на тази социална необходимост са и усилията и посланията на педагогическата наука за зачитане правата на детето в обществена грижа действия и за съдействие за неговото адекватно развитие, възпитание, учене и социализация, както и са направените изводи и констатации в настоящата дисертационна разработка.

Изследването се базира на разбирането, че класическата институция от интернатен тип, чиято първоначална цел е била да се предостави грижа, храна и подслон на децата, днес не може да осигури личностно-центриран подход, подходяща среда и подкрепа на децата, отглеждани в различните видове социални услуги. Задълбочени са съвременните научни и социални аргументи, че институционалният тип за отглеждане на детето не съдейства за неговото развитие и приобщаване, особено в неговата ранна възраст и поради това са необходими алтернативни форми за най-добра грижа и закрила, социални услуги, приоритетно от семеен тип. Изводите от анализа на институционалния тип грижа насочват към разкриване на процеси на неравномерно развитие, дисхармония и несинхронност на различни страни от психичното и личностното развитие на децата, трудности в процеса на социализация, трудности в процеса на общуване и базови умения за учене. Физическото отделяне от общностите и семействата при децата силно ограничава способността им да се възпитават, да развиват отношения на привързаност и идентичност, да се подготвят пълноценно за живота на своите общности и обществото като цяло.

Обективно налагащите се реалности предполагат в полето на педагогиката да се разпознаят нов тип инструменти, насочени към актуално взаимодействие с детето, отглеждано и развиващо се извън биологичното семейство, към опознаване на неговия начин на живот, на потенциала и потребностите му, към неговото индивидуално и личностно развитие, към разбиране на неговите чувства, емоции и преживявания, към разчитане на всеки детски поведенчески акт и търсене на възможност за подкрепа и адекватна грижа. Наложително е базисните научни основания за изследвания върху проблематиката деинституционализация на грижата за деца, отглеждани в среда, различна от семейната, да се идентифицират приоритетно в светлината на подхода за **детецентризма** и разбирането за особеностите в психо-социално и личностно развитие на конкретното дете, за ролята на социално-педагогическата среда и на значимите

възрастни, съдействащи за утвърждаване на неговият най-добър интерес, което по същество се разпознава в смисъла на настоящата разработка.

Представените аргументи насочват към една важна необходимост за процеса на деинституционализация на грижата за деца – необходимостта от формулиране, организиране и функциониране на специфична и хармонична социално-педагогическа среда, която да стане същностна част от стандартите за алтернативните форми на обществена грижа за децата.

В изследването се поставя акцент върху необходимостта от утвърждаване на социално-педагогическото мислене в процеса на деинституционализация на грижата, като доказано липсващото звено, което да хуманизира грижата.

Изследването на проблематиката в настоящият дисертационен труд, свързана с деинституционализираната грижа за децата, близка до семейната, се базира основно на международните стандарти за правата на детето, утвърдени чрез редица международни актове, към които България се е присъединила. В контекста на тази международна правна рамка се дефинира, създава и развива българският модел за деинституционализация на грижата за деца. Основополагащ международен акт е **Конвенцията на ООН за правата на детето**, основен регулатор на грижата за децата в деинституционализираната среда, която изисква от всяка страна въвеждане на независими инструменти за мониторинг. ***В този контекст вниманието на докторанта е насочено към изследване на ролята на институцията на омбудсмана на Република България в процеса на деинституционализацията на грижата за деца. Като практически принос на изследването е създаване и развитие на концептуален модел за независим мониторинг, чрез който да се наблюдава и гарантира зачитане на правата на децата в различни социални среди и форми на отглеждане и възпитание.***

Проблематиките „деца в институции“; „процес на социална промяна на грижата за деца в обществени услуги“; „деинституционализация на грижата“ и пр. са свързани с поредица от теоретични тези и изследвания, представящи дълбочината, разноаспектността и спецификата при отглеждането на деца извън биологичното семейство, деца в риск, деца със социални и специални възможности и потребности. Кривирадева, Б, Тамара Захарук, Иржи Прокоп, Йонка П., Петр Прокоп (2011) насочват вниманието си към същността и особеностите на детето в риск, както и върху факторите за поява на социално-педагогически риск. На основание конкретни изследвания Н. Петрова-Димитрова и Н. Стойкова, още през 2006 г. констатираат: „В нашата страна се извършва реформа в грижите за деца, насочена към промяна на преобладаващия тип интернатна грижа за деца в риск с грижа в семейна или близка до семейната среда, чрез алтернативи на домовете и приемна грижа“. В професионалните кръгове обаче се водят широки дискусии и се представят различни становища за процеса на деинституционализация, като има дори и по-крайни позиции. Едни я приемат като процес, който ще направи възможно затварянето на домовете (Н.

Петрова-Димитрова и Н. Стойкова, 2006), а други като „чужда мода“ с по-скоро негативни последици. Може да се обобщи, че не само приемната грижа, но и всяка друга форма на алтернативна грижа е възможно да попадне в обществени и експертни критики, да бъде приемана, критикувана или отричана. Н. Петрова-Димитрова, (2015) акцентира и върху педагогическата същност на процесите, свързани с грижа за децата, като разглежда, напр. „ключова роля в резидентните услуги на възпитателя, който трябва да организира и споделя ежедневието на децата, да извършва психопедагогическо придружаване и подкрепа. Изключително важно е да се променят квалификационната характеристика и изискванията за заемане на длъжностите педагог и възпитател“. Зл. Добрев, 2015 насочва към същността на социално-педагогическия модел, които се „заключават в коренното изменение на социалния статус на децата и възрастните с нарушения и подобряване качеството на живота. Ако базата на медицинския модел е индивидът с неговите негативни качества (различни увреждания, недостатъци в биологически, психологически, социален план и пр.), то в основата на социално-педагогическия модел са потребностите на личността и необходимостта от тяхното удовлетворяване“ (Добрев Зл., 2015). Все конкретни реалности с перспективи за очаквани и адекватни решения.

Очертава се мнението, че деинституционализацията на грижата за децата, всъщност е сложен и многоаспектен процес, който не приключва със затварянето на вратите на специализираните институции и поради това е налице обективна потребност и необходимост от постоянно внимание и изследвания, анализ и познаване на позитивните практики и опит. Тази грижа трябва да се изследва през всички нейни аспекти и да се събират качествени и тематични данни: както през изследванията на човешкия ресурс в резидентните услуги, така и чрез резултатите от педагогическата изследвания, образованието и подготовката на кадрите в различните специалности, през политиките и практиките, през финансовите и правозащитните стандарти, но най-вече да се изследва през грижата, развитието и перспективите, които тя създава за децата.

Във фокуса на дисертационния труд е разбирането за значението и ролята на социално-педагогическата среда в услугите от резидентен тип, разгледана като съществен ресурс за качествена деинституционализирана грижа за децата в общността. Ясно е дефинирана връзка между ресурсите на средата, като управление, организация и съдържание, включително нормативни инструменти, човешкият фактор, компетенции и взаимодействия на различни равнища, материална среда, начин на живот и развитие на децата и осигуряването на адекватна и развиваща се общност за живот и закрила на децата, настанени в услугите от резидентен тип. Динамиката на конкретизираните ресурси на средата във времето и на различните етапи от действието на процеса на деинституционализация предполагат перманентната оценка, мониторинг и инициране на ресурси за устойчивост, което всъщност е предмет на настоящето дисертационно изследване.

Проучването се базира на първия етап от плана за деинституционализация на грижата за деца в общността и по-конкретно върху центровете за настаняване от семеен тип, както и на резултатите от социалната практика в България. Получените данни позволяват да се направи една основна констатация, изведена и като базово основание за настоящето изследване, а именно: ***Българският модел за деинституционализация на грижата за деца не отчита в достатъчна степен ролята на социално-педагогическата среда, на социално-педагогическия подход и взаимодействия, като важни и необходими фактори за развитието, социализацията и възпитанието на децата, настанени в услугите от резидентен тип, като все още прилага повече медицински и административни подходи, които водят до зависимост на децата от обществената грижа и до нарушаване на техните права.***

Като цялостен научно-изследователски продукт в дисертационната разработка са разгледани и проучени водещи световни и европейски документи и практики, както и са изследвани тенденциите в алтернативната грижа за деца, международни проекти, политики и изследвания, научно доказани психолого-педагогически постановки относно деинституционализираната грижа за децата и подкрепата им в процеса на приобщаването им към социума. Синтезът им позволява да се обоснове водещата идея на разработката, именно: ***процесът на деинституционализирана грижа за децата в общността трябва да се разглежда в неговата цялост т.е. преход от институционален тип грижа за децата през грижа, базирана в общността, предлагаща среда, близка до семейната и до неговия краен резултат – връщане на детето и грижа в средата на биологичното му семейство или в разширеното семейство и неговата адекватна социализация.***

В смисъла на подобен подход, процесът на деинституционализация на грижата за деца в услугите от резидентен тип играе ролята на „междинното звено или посредникът“ между специализираната институция, семейството и обществото. Преходът обаче е не само доста труден, но и продължителен – различни са факторите, от които се влияе – социално-икономическо състояние на обществото, разбирането за правата на детето като демократична ценност, адекватни политики, научни тези, специфика на семейните модели и среда, състояние на универсалните сектори – образование, здравеопазване, съдебна власт, не на последно място от статуса и здравословно състояние на децата. В тази поредица от фактори, които при добро състояние, определят позитивен и ефективен резултат от процеса на деинституционализация, съществено значение има т.нар. ***социално-педагогическа среда***. Нейната функция е да осигури базовите ресурси, които имат съществено влияние върху детското развитие, възпитание и социализация, равнището на които ще са от решаващо значение за последващо включване на детето в семейна общност, в разширената семейна общност и/или в социалната среда.

Методологическите контури на настоящето изследване определят за водещ ***детецентристският*** подход, вписан в редица научни теории и концепции, свързани с

психосоциалното и личностно развитие, с индивидуализацията и социализацията на детето във възрастта на детството. Целесъобразно е в случая методологическата основа на изследването да се гради върху теории и постановки като: концепцията на Е. Ериксон за социалното развитие и за идентификацията на личността; теорията за социалното научаване; теорията на Ж. Пиаже за когнитивното развитие на детето; социокултурната теория на И. С. Кон; теорията за емоцията на Н. Wallon; теорията на привързаността на Джон Боулби и Вера Фалбърт.

В смисъла на подобни методологически ресурси в научното психолого-педагогическо и социално пространство, разработки в проблемната сфера на настоящето изследване (макар и с различни изследователски акценти) предлагат: Андреева, Л., 1998; Гудионс, Х., 1994; Добрев, Зл., 2005; Банова, В., 2001; Карагьозов, И., 1996; Лисина, М., 1982; Стаматов, Р., 1998, 1995; Гърбачева, А. 1996; Димитров, И., 1982; Боянова, В., 2001; Попкочев, Т., 2013; Караджова, К., 2006; Радулов, Вл., 1996; Димитрова - Петрова, Н., 2015; Манасиева, Т., 1997, 2002, 2003; Бъчева, С., 1996; Браун, К., 2009; Митова, К., 2001, 2015; Дерижан И., 2001; Терзийска, П., 2013; Богданов, Д., 2008; Цанков, Н., 2015; Колева, М., 1998; Факирска, Й., 1992; Ковачка, Ю., 2018; Стоянова, Д., 2012 и много др.

ОБЕКТ на настоящето дисертационно изследване е процесът на деинституционализация на грижата за детето, настанено за отглеждане и възпитание в услугите от резидентен тип. По същество този процес предполага качествена социална промяна на условията, в които живеят и се развиват децата, основаваща се на зачитане правата им, независимо от степента на тяхното развитие, жизнени потребности и начин за живот.

ПРЕДМЕТ на дисертационното изследването е спецификата и ресурсите на социално-педагогическата среда за деинституционализирана грижа за деца в услугите от резидентен тип и конкретно в Центрове за настаняване от семеен тип за деца без увреждания и Центрове за настаняване от семеен тип за деца и младежи с увреждания.

В контекста на предмета на изследването се разглеждат:

- Нормативна уредба, методически ръководства и други документи, създадени в отговор на изискванията на процеса на деинституционализация на грижата за деца в услугите от резидентен тип – Център за настаняване от семеен тип (ЦНСТ) и Център за настаняване от семеен тип за деца и младежи с увреждания (ЦНСТДМУ).
- Визията на социално-битовото пространство, характерно за ЦНСТ и ЦНСТДМУ и неговата адекватност към потребностите на децата от развитие, социализация и ориентация в околния свят.
- Организацията и съдържанието на социално-педагогически взаимодействия между субектите на различни равнища – ръководители, специалисти, персонал – деца, които се основават на зачитане на детските права.

- Субекти, участващи в процеса на грижа за децата и техните компетенции, относно възможностите за стимулиране на детско развитие в условията на жизнена среда, близка до семейната.

- Обществени нагласи, потенциал и ресурси за подкрепа на децата в резидентните услуги – общностни, неправителствени организации, образователни и здравни институции, държавни институции, родителски организации и пр.

ЦЕЛ на настоящето научно изследване е проучване, оценка и анализиране на социално-педагогическата среда за деинституционализирана грижа за деца в услугите от резидентен тип (ЦНСТ и ЦНСТДМУ). Резултатите от изследването се позиционират в две насоки: първата – констатиране ресурсите на услугата – позитиви, негативи, възможности, заплахи и пр. и оформяне на предписания за нейното усъвършенстване и втората – създаване на Модел на мониторинг на социалната услуга от резидентен тип за нуждите на институцията на омбудсмана.

Постигането на ЦЕЛТА предполага да се даде отговор на въпросите:

- Каква е специфичната характеристика на процесите институционализация и деинституционализация на обществената грижа за децата и какво е влиянието им върху детското развитие в контекста на детските права?

- Каква е ситуацията и проблемите в центровете за настаняване от семеен тип, както и какви са ресурсите им и доколко те могат да осигурят промяна на модела за деинституционализация на грижата за деца?

- Каква е необходимостта от хармонична, добре организирана и съдържателна социално-педагогическа среда, отговаряща на потребностите и възможностите на децата, настанени за отглеждане в центровете от семеен тип, и какви са възможностите ѝ за актуално влияние върху детското развитие и социализация?

- Каква е ефективността и ефикасността на дейностите в услугите, какви подходи, методи и средства се ползват в процеса на социално-педагогическото взаимодействие с децата?

В хода на построяване на теоретико-изследователската програма на дисертационния труд се очерта необходимостта от решаване на следните ЗАДАЧИ:

1. Да се направи преглед и анализират актуални теории, практики и референтни документи за правата на детето, системите за закрилата им и политиките за социална промяна на грижата за детето в български условия.

2. Да се разкрият теоретичните и приложни акценти на социално-педагогическата среда, в смисъла на фактор, осигуряващ правата на детето, неговото социалното развитие, възпитание и социализация и ресурс, който ще подобри качеството на грижа и на живот на децата.

3. Да се очертаят водещите акценти в социално-исторически план на процеса на институционализация на грижата за децата в български контекст и потърси връзка с негативните последици върху детското развитие.
4. Да се проучат и идентифицират специфичните характеристики на процеса на деинституционализация на грижата за децата, отглеждани в условия извън биологичното семейство, да се представи Българският модел на деинституционализация и да се обоснове преходът от институционална грижа към грижа, базирана в общността, като процес на социални реформи в контекста на международно правните стандарти.
5. Да се очертае профила на професионалната квалификация и компетенции на всяко от включените в системата лица и организации, на основание значението на социално-педагогическата дейност в ЦНСТ и ЦНСТДМУ, насочена към развитието, образованието и социализацията на децата.
6. Да се разработи, адаптира и приложи адекватен диагностичен инструментариум – Комплексна методика с обобщени критерии, показатели и индикатори за измерване на ефекта от деинституционализирана грижа за децата в услугите от резидентен тип.
7. Да се извърши Мониторинг в социалните услуги от резидентен тип ЦНСТ/ЦНСТДМУ и статистическа обработка на резултатите от проведените изследвания, както следва:
 - Да се изследва равнището на организационната култура в центровете за настаняване от семеен тип, типа на управлението, както и ресурсите, с които разполага услугата.
 - Да се направи профил на социално-педагогическата среда в услугите от резидентен тип и ролята ѝ за развитието на детето – позитивност, връзка с потребностите на децата, компетентност на персонала.
 - Да се идентифицират социално-педагогическите подходи, принципи и индивидуализирани взаимодействия в услугите от резидентен тип, основани на правото на всяко дете на развитие и формиране на умения за ключови компетентности.
 - Да се разкрият основните ресурси за подкрепа на детето и на персонала в услугите от резидентен тип – равнище на развитие на хоризонтални взаимодействия със секторните услуги и необходимост от специализирана мрежа и пространство за обмен на добри практики между услугите.
8. Да се изведат концептуалните основания за създаване и перманентно обогатяване на социално-педагогическата среда в услугите от резидентен тип, като осигуряваща педагогическо взаимодействие с децата, регулираща тяхното развитие, възпитание и социализация.

9. Да се структурира и обоснове Концептуален модел за независим мониторинг от институцията на омбудсмана в услугите от резидентен тип, основан върху правата на детето.

Съобразно изведените концептуални постановки и ориентация на настоящето изследване се формулира следната

ВОДЕЩА ХИПОТЕЗА:

Деинституционализацията на грижата за деца в услугите от резидентен тип е парадигма, която в български условия се проектира и утвърждава по специфичен начин, при който не се отчитат и развиват паралелно всички съществени за процеса компоненти – приоритетно социално-педагогическите ресурси на средата, в която се отглеждат, образоват и социализират децата.

В хода на изследването по-конкретно се проверят хипотезите

H1 и H1a; H2 и H2a; H3 и H3a:

H1: Допускаме, че методическата уредба на процеса на деинституционализирана грижа за деца в резидентни услуги **има** основополагащо значение и **гарантира** предоставяне на качествена грижа.

H_{1a}: Допускаме, че методическата уредба на процеса на деинституционализирана грижа за деца в резидентни услуги **няма** основополагащо значение и **не гарантира** предоставяне на качествена грижа.

H₂: Допускаме, че социално-педагогическата среда в процеса на деинституционализирана грижа за деца в резидентни услуги **има** основополагащо значение и **гарантира** предоставяне на качествена грижа.

H_{2a}: Допускаме, че социално-педагогическата среда в процеса на деинституционализирана грижа за деца в резидентни услуги **няма** основополагащо значение и **не гарантира** предоставяне на качествена грижа.

H₃: Допускаме, че основните подходи и методи на работа в процеса на деинституционализирана грижа за деца в резидентни услуги **имат** основополагащо значение и **гарантират** предоставяне на качествена грижа.

H_{3a}: Допускаме, че основните подходи и методи на работа в процеса на деинституционализирана грижа за деца в резидентни услуги **нямат** основополагащо значение и **не гарантират** предоставяне на качествена грижа.

Проверката на очертаните противоречиви хипотези се осъществява на основание многоаспектна, срезова оценка (от различни респонденти) на част от ресурсите на услугите от резидентен тип – конкретно спецификата на социално-педагогическата среда в ЦНСТ и ЦНСТДМУ. Очаква се, че оценката на средата ще очертае контурите и обоснове основни и допълнителни изисквания към нея, както и ще идентифицира критериите и показателите на Концептуалният модел за независим мониторинг от институцията на омбудсмана, чрез който ще се наблюдава деинституционализираната

грижа за децата в български условия, както и ще се отправят конкретни препоръки за нейното подобряване.

Постигането на целта, решаването на задачите и доказването на издигнатата водеща хипотеза и подхипотези на дисертационния труд на основание теоретични проучвания и изследователски процедури, се осъществи в периода от юни 2017 г. до януари 2019 г.

Етапи на изследването:

Първи етап (2017-2018): Подготвителен, включващ проучване и анализ на теоретични психолого-педагогически постановки и социални практики, свързани с правата на децата и конкретно на децата, отглеждани извън биологичното семейство; с ролята и значението на социално-педагогическата среда в процеса на детското развитие, възпитание и социализация в условията на институцията и услугите от резидентен тип; с процесите институционализация и деинституционализация в български условия; с нормативната рамка и политиките за социална промяна на грижата за детето, отглеждано в общността. Представяне и анализ на предварителни социологически проучвания по проблема и на независима оценка на напредъка и предизвикателствата пред процеса на дейнституционализация в български условия, които са извършени с участието на докторанта. На този етап се оформи и концептуалната визия на дисертационното изследване.

Втори етап (2018-2019): Същински, включващ разработване, адаптиране, организация и осъществяване на изследователски процедури с диагностичен инструментариум – Комплексна методика с обобщени критерии, показатели и индикатори за измерване на ефекта от деинституционализирана грижа за децата в услугите от резидентен тип. Констатиращото изследване се проведе с ръководители, специалисти и персонал в **124 услуги от резидентен тип.**

Трети етап (2019): Заключителен, включващ процесите на систематизиране, обобщаване и анализ на резултатите от проведените констатиращи изследвания. Чрез статистически методи са доказани издигнатата хипотеза и подхипотези. Резултатите от констатиращото изследване са синтезирани и прецизирани в SOWT-анализ на деинституционализираната грижа за децата в услугите от резидентен тип. На тази основа е предложен вариант за оптимизиране на социално-педагогическата среда в центровете за настаняване от семеен тип и е разработен Концептуален модел на независим мониторинг от институцията на омбудсмана на Република България на социално-педагогическата среда за деинституционализирана грижа за децата в услуги от резидентен тип.

ТЕОРЕТИЧНИ ИЗСЛЕДВАНИЯ

Теоретичните проучвания и анализ на основни тенденции и авторови коментари, на оценки и изводи по разглеждания проблем, са представени в първа и втора глава на дисертационния труд. Основните акценти в тях са интерпретирани като теоретична и методологическа база за изграждане концепцията на изследването.

ГЛАВА ПЪРВА

Правата на детето и социално-педагогическата среда за ранно детско развитие – научна интерпретация и тенденции в теоретико-приложните идеи

В първа глава на дисертационното изследване са разгледани и представени два взаимосвързани ресурса: правата на детето и социално-педагогическа среда за актуално детско развитие, като е направен опит за научна интерпретация на проблемите и разкриване на тенденциите в теоретико-приложните идеи.

1.1. Правата на детето като международен инструмент за защита. Актуални теории и практики. Референтни документи

Правата на детето са фундаментални човешки права и се отнасят до всяко живо човешко същество. Те осигуряват специални гаранции и грижи, включително подходяща правна защита, преди и след раждането на всяко дете. Правата на децата са законови уредени с оглед на това, че децата са особено уязвими, поради възрастта и незрялостта си, и поради това трябва да се отделя специално внимание на необходимостта им от специална закрила и грижа (Съвет на Европа, Ръководство за правата на детето, 2014 г.). Да се признаят правата на детето, означава преди всичко да се отдаде нужното уважение към неговото достойнство като човешко същество (Янкулова, Р. 2015). Уважението към достойнството на личността на детето е записано в Преамбюла на Конвенцията на ООН за правата на детето (Конвенцията) сред ценностите, за чиято реализация е мислена и действа самата Конвенция.

В дисертационната разработка се разграничават различни аспекти на изследователски търсения по проблема. Темата за правата на децата се заражда в полето на хуманистичната педагогика и придобива съществена значимост през последните два века. 20-и век остава в историята за правата на детето с движението за освобождаване на децата, предвождано от Джон Холт (Holt, 1975) и Ричърд Фарсън (Farson, 1974) и е в основата на книгата „Правата на децата”, издадена през 1971 г. (Adams et al., 1971).

Изследванията и анализите на различни автори в научното пространство относно правата на детето могат да се обединят около две основни теории – **волевата теория и теорията на интереса**. В основата на волевата теория (Имануел Кант, Фридрих Карл фон Савини, Ханс Келзен, Герберт Харт) е разбирането, че способността да се взимат разумни и осъзнати решения е *conditio sine qua non* за признаване титулярство на права. (Янкулова, Р., 2017). Според авторите, децата не са носители на права, тъй като при тях

отсъства централния момент – способността за рационална мисловна дейност и достигането въз основа на нея до осъзнати решения. Волевата теория на практика лишава от права най-уязвимите групи от обществото – не само децата, но и хората с психически увреждания, лица, изпаднали в кома и др., които най-често имат потребност от закрилната функция на правата. Нейната слабост е, че тя се фокусира „единствено върху формалният аспект на правата и не отчита тяхното значение и роля за пълноценното развитие на децата и превръщането им в личности“ (Янкулова, Р., 2017). **Теорията на интереса** (по Янкулова, Р, 2017) с поддръжници Рудолф фон Йеринг, Джеръми Бентъм, Джон Остин, Джоузеф Рац, Нийл Мак Кормик и др. значително разширява кръга от възможни носители на права, включвайки в него и децата. Така децата също се явяват титуляри на права, макар обичайно да не са в състояние да ги упражнят лично, а чрез и/или, респ. със съдействието на трети лица (родители, настойници, попечители и т.н.), действащи в техен интерес.

За педагогическата наука проблематиката „права на децата“ има важно и особено значение. Интерес за разработката представляват изследванията и защитените тези на автори като: А. Ф. Никитин, 1988; В. М. Обухов, 1979; Долгова, Кожевникова & Медведев, 1977; Танчев, 1980; Милкова, 1990; Драголова, 2001, 2002; Вяра Гюрова, 1994, 2002, 2003; Е. Русинова, 2002, 2007, 2008; Хр. Недялкова, 2007; Д. Гюров, 1999, 2004; Е. Николовска, 2006; Т. Манасиева 1997, 2000, 2001, 2003, 2002; Чавдарова – Костова, С., 2008; Ц. Коларова, 2004; Т. Татъзов, 2004; Ю. Ковачка, 2017; Б. Джорова, 2019; Б. Иванова, 2006; Ир. Колева, 2001; М. Колева, 2013; В. Гюрова, Ел. Георгиева, М. Стефанова, Н. Крайтън, Д. Тимис, Д. Ранер. Р. Василев, 2006; Ф. Даскалова, 2007; Е. Рангелова, 1999; Т. Тончева, 2008; Т. Делчева & Проданова, 2008 и др.

1.2. Социално-педагогическата среда, като фактор, осигуряващ правата на детето, неговото социално развитие, възпитание и социализация

В използваните в труда концепции, теоретични постановки, тези и анализи **социално-педагогическата среда** се разглежда като съществен фактор за активност и качество на детското развитие, възпитание и социализация. Приоритетно се акцентира върху многообразието от интерпретации на същността, особеностите и изискванията към социално-педагогическата среда, която за децата, отглеждани извън биологичното семейство има особено значение. Отчита се и „елемента на принудата“, поради който се налага тези деца да живеят извън семействата си, в нормативно създадена и уредена социална среда, като напр. в специализираните институции или услугите от резидентен тип. За тях почти липсва друга възможност за място и начин на живот и в този смисъл изискванията към нея се налага да бъдат по-конкретни и ясно разписани, като съдържание и като организация на административни, медицински, социални, педагогически мерки. Тези изисквания трябва да зачитат правата на детето, като организацията на средата да се „основава на подхода на човешките права и социалния модел, според който системата трябва да се приспособи към детето, а не детето към

системата“ (Динчийска, Ст., и Стойков А., 2011); защото „микросредата оказва пряко влияние върху личността на детето за неговата социализация и/или десоциализация (Кривирадева, Б., 2012). Средата трябва да изпълнява различни функции: възпитателно-социализиращи, психологически процеси; комуникативни; познавателни; творчески; спортно - двигателни; естетически; утилитарни и пр. (по Динчийска, Ст. 2000 и Гюров, Д., 1999); да е хуманна и хармонична в интерес на детското развитие, както и в съответствие с детското многообразие (Колева, М., 2013). Тя трябва да „има вид на едносемеен дом с уютни кътчета за игра, занимания, изпълняване на задължения и труд... всяко дете намира свое собствено място, където може да се приюти... Най-важното е, също както е при добро семейство, в цялата къща да витае атмосфера на автономия, компетентност и солидарност“ (Оправилова, Е., 1993); да е „културно-педагогически комплекс, в който живеят и работят децата и техните възпитатели и учители“ (Делчева & др., 2005); да е „педагогическа „композиция“ (Ел. Джоунс, 1995) и да провокира модели на поведение (по Х. Гудионс, 1994); „Средата представлява съвкупност от ниши и стихии, сред които и взаимодействие, с които протича живота на детето (по Ю. С. Мануйлов).

Ролята, значението и качествата на социално-педагогическата среда са коментирани в разработката и на основание направени изводи: „в институциите от типа домове за медико-социални грижи за деца, се наблюдава засилена медикализация в ущърб на социалните им функции, като главен проблем при тези заведения е това, че те са прекалено медикализирани или по скоро псевдомедикализирани и, че в резултат на това се практикува лоша медицина и се затрудняват главните усилия, необходими за социално, емоционално и познавателно развитие на децата в тях“ (Митова, К., 2011); „Децата, които се отглеждат в домовете, получават недостатъчно и непълноценни въздействия от околната среда и особено от възрастните хора“ (Гатев, Татъзов, 1995); наблюдава се „поляризиране“ на емоционалните им преживявания – „в едни случаи те са спонтанни, открити, импулсивни в реакциите си, в други – затворени, подтиснати, депресирани“ (Шошева, В., 2000); наблюдава се липса на адекватна социализация на децата, лишени от родителска грижа, поради най-често занижените изисквания на детската личност спрямо средата, както и слабото развитие на мотивацията и целепоставянето (Стаматов Р., 1998). За Нил Милър, дефицитът на родителска топлина в ранното детство води не само до снижаване на интелекта и аномалии в социалното поведение, но и към повишена уязвимост, високо нервно напрежение, агресивно и автоагресивно поведение. За Е. Рангелова (2005) negliжирането на основни акценти, свързани с околната среда води до появата на особена група деца, които трудно се адаптират в микро и макро средата, не се вписват нормално в социума, не могат да общуват с връстниците си, много често не намират адекватния начин за изява на собствения „АЗ“. Предложенията за промяна на средата са различни: за перманентно обогатяване социално-педагогическата среда, П. Терзийска, (2014) предлага разнообразие от арт дейности; З. Добрев, (2005) поставя въпроса за преход от

медицински към социално-педагогически модел за работа с децата със социални и специални потребности, включени в системата на услугите от резидентен тип.

1.3. Състояние и развитие на политиките за социална промяна на грижата за детето. Система за закрила на детето в български условия (Закон за закрила на детето, Национални стратегически документи).

В тази част на изследването се акцентира върху създаването и развитието на системата за закрила на детето в Република България, която се структурира след приемането през 2000 г. на **Закон за закрила на детето**. Отбелязва се, че нормотворчески процес в областта на правата на детето стартира едва десет години след като страната ни ратифицира Конвенцията на ООН за правата на детето, с решение на Великото народно събрание от 11.04.1991 г., в сила от 3.07.1991 г. Въпреки, че страната ни е сред първите държави, които подписват Конвенцията, тези десет години на практика остават без реални законодателни и практически действия. В изпълнение на чл. 44 от Конвенцията и на основание чл. 5, ал. 4 от Конституцията на Република България, международният договор става част от вътрешното ни право. В смисъла на Конвенцията, Република България поема задължението да съдейства за защита и насърчаване на основните права на детето: на живот, на име и гражданство, да не бъде разделяно от родителите си, да бъде активен участник в собственото си развитие, да изразява свободно мнението си, което да бъде отчитано при вземане на решения, отнасящи се до неговия живот, защита от насилие и от липса на грижи.

Детските права и тяхната защита са в основата на процеса на деинституционализацията на грижата за децата. Международната правна рамка и по-конкретно препоръка Rec /2005/ 5 на Съвета на министрите до държавите членки относно правата на децата, които живеят в институции, оказва съществено значение при създаване и развитие на българския модел за деинституционализация. В изследването се подчертава водещата роля на важни международни и европейски референтни документи, като: Общи насоки за преход от институционална грижа към грижа в общността, изготвени през ноември, 2012 г. от Европейска експертна група по въпросите на прехода от институционална грижа към грижа в общността и Насоки за алтернативна грижа за деца – рамка на ООН, 2009 г.

Насоките за алтернативна грижа за деца се зараждат провокирани от съзнанието за съществените пропуски в прилагането на Конвенцията относно спретна милиони деца по света, които са лишени от родителска грижа или са изложени на риска да я загубят. За да се компенсират тези пропуски, международната експертна общност е призована да се обедини около разработването на международни насоки за алтернативни грижи за деца.

ГЛАВА ВТОРА

Институционализация и деинституционализация – научно-теоретични акценти и социални практики

В тази част са разгледани понятията и процесите на институционализация и деинституционализация на грижата за деца

2.1. Социално-исторически преглед и анализ на процеса за институционализация на грижата за децата в международен и български контекст

В изследването се прави преглед на генезиса и развитието на процеса на институционализация на грижата за деца, като са отчетени редица социално-исторически специфики на различните периоди от общественото развитие, които влияят на институционализацията. Поставен е акцент върху понятието „институция“, макар в специализираната литература да е трудно да се намери общо определение, което да е приложимо към многообразието от национални специфики. Въпреки това в изследователските търсения на различните автори се откриват повтарящи се характеристики на институционалната грижа, като - обезличаване, рутинност, масовост, социална изолация и пр., които най-общо определят институционалната грижа и които формират т. нар. „институционалната култура“. Като цяло авторите определят институционализацията на децата като обществено явление със съответните негативни последици върху детското развитие, най-вече поради липсата на семейна индивидуализирана грижа.

Теоретичната основа тук е изведена на основание авторови изследвания и в контекста на разбиранията на Ървинг Гофман (1961); Кевин Браун (2009); Стоянова, Д., (2012); Попова Кр., (2003); Георгиев, Г., (2014); Банова, В., (2002, 2011); Георгиева, М, (2015); Гмайнер Х. SOS Детски селища; Брайков, Кр. (2011); Мутафов, Шошева (1992); Николова, В. (2005); Пиронкова, М. (2014); Николова, Стоянова, (2009); Касабова, А. (2013); Цанева, Е., Кирилова, А., Николова, В., (2010); Соколова, З. (2002); Петрова-Димитрова Н. (2017); Smith, M., (2009); Маркова, Г. (2012), в изследванията на Ноу-хау център за алтернативна грижа към Нов български университет и пр. Направен е и задълбочен исторически преглед на развитието на благотворителността и връзката ѝ с институциите, като форма на обществена грижа за децата, останали без родителска подкрепа.

2.2. Въздействие и негативни последици от институционалната грижа върху детето и неговото развитие

Научният интерес в тази част на теоретичното проучване е насочен преди всичко върху негативните последици за детското развитие от периода на институционална грижа. Изведените научни данни и доказателства за вредата на институциите могат да се систематизират най-общо около това, че този тип грижа води до системно нарушаване на правата на децата, като се наблюдава: значително

изоставане във физическото и двигателното развитие на институционализираните деца; по-слаби интелектуални и езикови способности; доста по-късно навлизане в пубертета; по-голяма честота на психо-емоционално разстройство и стереотипни поведения, като клатене на тялото и самонараняване; негативни последствия за социалното им поведение и междуличностни отношения; невъзможност при децата да формират привързаност. Доказва се, че липсата на привързаност се отразява върху емоционално развитие на детето, неговото поведение, когнитивно развитие, социалната компетентност и психичното здраве; изоставане в социалното развитие; по-нисък процент на интелигентност и пр. Към тази научна база се прибавят и основни констатации и препоръки от изследвания, извършени от международни и европейски организации, както и неправителствени организации в България в тази сфера.

От различни аспекти негативните последствия за развитието на децата са разгледани от авторите: Carter, (2005); Johnson, Browne and Hamilton-Giachritsis, (2006); Чарлз Нелсън, (2007); Johnson, (1997); Johnson et al., (1992), Aronson, Johnson, Melnikova, (1999), Morison, Ames, (1995), Dubrovina et al, (1991), Ан Беренс и Чарлз Нелсън, (2011) J. Williamson, A. Greenberg, (2006), Smyke, Dumitrescu and Zeanah, (2002); Zeanah, (2000); Rutter et al., (2007); Browne, Kevin, C.E. (2005); J. Langmeier и Z. Mateycek (1963); Маркова Г., Иванова А. и Матеева А; Browne et al., (2005, 2006); Carter, (2005); Tobis, (2000); Browne et al., (2005, 2006); Carter, (2005); Tobis, (2000), Ива Уорд, (2009); и пр.

За Банова В., (2001) „пребиваването в институциите е като откъснат остров в живота на детето. В повечето случаи то влиза в нея без никакви следи от живота си преди това. Когато я напуска, нишката също се прекъсва. Колкото по-малко е детето, толкова повече тази практика травмира психиката му“.

2.3. Деинституционализация на грижата за детето – същност, научна полемика и международно правни стандарти. Преход от институционална грижа към грижа, базирана в общността. Българският модел на деинституционализация на грижата за децата

Въз основа на теоретичното проучване в изследването, деинституционализацията на грижата за деца се разглежда като **мисия на съвременното**, свързана с усилията да се създаде среда за адекватно детско развитие, като **ценностна промяна**, същностен **процес на търсене на решения на проблеми от периода на детството**, както и като **съвременно решение на редица социалните проблеми**, съпътстващи развитието на децата, отглеждани в различни институции и резидентни услуги, за децата, които растат в риск от бедност и раздяла със семействата си, за децата с увреждания и с различни възможности. Проблемите са разгледани в контекста на правата на децата, залегнали в Конвенцията на ООН за правата на детето, като се базират на принципа, залегнал в нейния преамбюл: „децата трябва да растат в семейна среда - нещо, което нито една институция не може да предостави, независимо от

качеството на грижа“. С градивно-критичен поглед е разгледан българския модел на деинституционализация на грижата в контекста на международни и национални документи, в които деинституционализацията се определя като **„процес на преход от институционални услуги към услуги, предоставяни в общността и на подкрепа на родното семейство“** – Конвенцията на ООН за правата на детето, Конвенцията на ООН за правата на хората с увреждания, Европейската конвенция за защита правата на човека и основните свободи.

Прегледът на публикациите по темата дава основание деинституционализацията да се определи като: дълъг социален процес, който променя поведение, социални норми, политики, законодателство, структури, управление и финансиране (Жечева, Е., 2018); средство за по-добър живот на децата и гарантиране на техните права, културна и ценностна промяна, която поставя на преден план семейството като основен ресурс, като единствено истинско място за детето и неговото благополучие (УНИЦЕФ, „У дома, а не в дом“ 2010); целенасочена социално-педагогическа дейност, която не може да се реализира ефективно без промяна на подходите и средата; ключов процес на хуманизиране на социално-педагогическата среда за здравна, социална и педагогическа подкрепа, отговаряща на нуждите на децата (Колева, М., 2013); възможност за признаване на общочовешки ценности; цялостна промяна на модела на грижата, водена от обща визия, план и общи ценности, основани на правата на детето (Георгиева, М., 2015); социална реформа, която еволюира от подобряване на формите на грижа за децата, лишени от родителска грижа към предотвратяване на разделянето на семейството; грижа, подпомагаща социалното включване, като целта е да се гарантира на децата, особено на децата с увреждания и разделени от техните семейства, че ще живеят в добра и развиваща среда, основана на техните права (Георгиева М., 2015); деинституционализацията е процес на затваряне на институциите и заменянето им със системи за подкрепа на децата в семействата, в техните общности (Банова, В., 2001; по Ан Беренс и Чарлз Нелсън); като възможност за социална интеграция в съвременните условия (Володина, Ю. А., 2009; А. Василев, А., 2007; А. Леонидова, 2004; В. Н. Ослон, Н. Лисицына, 1999; Н. А. Палиева, 2007; и пр.).

През 2010 г. българското правителството приема **Националната стратегия „Визия за деинституционализация на децата в Република България“**, както и план за нейното изпълнение (2010-2016 г.). Тези документи се базират на социални политиките, основани на правата на децата и техния най-добър интерес, насочени към подкрепа на семейството и създаване на най-добри условия за развитие на децата и реализиране на техния пълен потенциал. В изпълнение на философията и целите на визията се реализират редица мащабни проекти, като: „Детство за всички“; Проект „Посока: Семейство“; Проект „И аз имам семейство“; Проект „Укрепване на капацитета на АСП за повишаване на качеството и ефективност на социалната работа“; Проект „Развитие на системата за планиране и представяне на социални услуги на регионално равнище“; Проект „Подкрепа“; Проект „Включващо обучение“

ГЛАВА ТРЕТА

Деинституционализирана грижа за децата в услугите от резидентен тип – Центрове за настаняване от семеен тип. Констатиращо изследване, оценка и анализ на резултатите

Трета глава на дисертационното изследване включва поредица от изследователски процедури, които са с констатиращ характер относно спецификата, проблемите и условията за деинституционализирана грижа за децата в услугите от резидентен тип – ЦНСТ и ЦНСТДМ. Една от първостепенните задачи е извеждане на стандарти за пространствена, социално-емоционална и развиваща социално-педагогическа среда, в която децата, отглеждани в услугите, да могат да удовлетворяват социалните, битови и емоционални потребности, да изграждат умения за самостоятелен живот, да създават връзки и взаимоотношения. Налага се извода, че в този аспект на деинституционализацията, са необходими още проучвания, анализи и оценки, част от които е и настоящето дисертационно изследване.

В организационен план изследователските процедури включват:

1. Конструирание и апробиране на изследователски инструментариум – комплексна методика за изследователски процедури със система от показатели и критерии, съобразно методологическата определеност на дисертационния труд.
2. Формиране на извадка
3. Разработване на модел за анализ и оценка на данните от проведените изследователски процедури
4. Проектиране на система за Мониторинг на социалната услуга от резидентен тип, която да се прилага от институцията на Омбудсмана. Целта е да се гарантира устойчивост на целите и резултатите, осигуряваща зачитане правата на децата, отглеждани в среда, различна от родното семейство.

На основание изискванията за обхватност, прецизност и обективност на всяко социално-педагогическо изследване, в дисертационния труд изследователските процедури са реализирани на два етапа:

- **първи етап** – предварително проучване;
- **втори етап** – същински, включващ две равнища – на генерална съвкупност и на представителна извадка.

На всеки от етапите и равнищата се ползват различни методи за изследване, включени в т.нар. Комплексната методика за изследователски процедури и приложени за нуждите на констатиращото изследване, а именно:

1. Първи етап - Предварителни социологически проучвания, осъществени чрез методите:

- 1.1. Социологическо проучване „Деинституционализацията на грижата за деца“ - двустепенна гнездова извадка след предварителна стратификация на населението на възраст 18+ във всяка от 28-те области на страната по община и тип населено място с общ обем 6 200 респондента (Национално представително количествено проучване сред населението на страната на възраст 18+);

1.2. Независима оценка на напредъка и предизвикателствата в процеса на деинституционализация - преглед на документацията, събеседвания на живо или по телефона, обсъждания по време на групови срещи и фокус групи с ключови заинтересовани страни в процеса на реформата;

Бележка: *Двете проучвания са поръчани от докторант Ева Жечева в качеството си на ръководител на Държавната агенция за закрила на детето и ръководител на проект „Детство за всички“, 2013-2016 г. Те са с ориентиrowъчен характер по отношение на изследвания проблем.*

2. Втори етап - Същински, включващ две равнища - на генерална съвкупност и на представителна извадка.

1.1. Включено наблюдение в услугите от страна на докторанта.

2.2. Експертна оценка чрез прилагане на 3 оценъчни карти (писмен вариант), разработени от докторанта за целите на изследването, въз основа на общи изисквания за критерии, показатели и индикатори:

- **за ръководител на услугата (карта от тип 1, Приложение № 2 в основния труд)**
- **за специалисти, работещи в услугата (карта от тип 2, Приложение № 3 в основния труд)**
- **за персонал, работещ в услугата (карта от тип 3, Приложение № 4 в основния труд)**

2.3. Статистическо изследване - описание на представителна извадка. Обработка и анализ на резултатите от изследването;

2.4. Фокус група от експерти в областта на дисертационното изследване

2.5. SWOT анализ на процеса на деинституционализацията с фокус върху необходимостта от социално-педагогическата среда в услугите от резидентен тип.

Основанията за подбор на методи и организация на емпиричното социално-педагогическо изследване произтичат от целта, хипотезата и поставените задачи. Постановъчната част на дисертационния труд и неговата научна определеност насочват към конкретизация на въпросите в оценъчните карти, както и към критериите и показателите за оценка и анализ на получените резултати. Подходът (инструменти, методи и дейности, които се прилагат) към постигането на основните цели се базира на разбирането, че резултатите трябва да предпоставят оценка на състоянието на проблеми и най-вече да насочат към разгръщане на Модела в смисъла на неговото усъвършенстване.

Основен инструментариум, ползван за нуждите на констатиращото изследване, е структурираната писмена оценъчна карта. Анализът на социално - педагогическата среда в услугите е изготвен като съвкупност от няколко критерия на основание информацията от оценъчните карти.

Териториален обхват на констатиращото изследване:

В обхвата на мониторинга са **включени 31 български общини**, от тях 23 са областни градове – Благоевград, Бургас, Варна, Велико Търново, Видин, Враца, Габрово, Добрич, Кърджали, Кюстендил, Ловеч, Монтана, Пазарджик, Перник, Плевен, Пловдив, Русе, Силистра, Сливен, София, Стара Загора, Търговище, Ямбол; четири общини от среден тип – Казанлък, Карнобат, Созопол и Тутракан, като останалите 4 общини имат статут на малки (под 7 000 жители) – Исперих, Луковит, Мездра, Долна баня (Приложение № 5 в основния труд).

Констатиращото изследване е осъществено за времето от месец януари 2019 г. до месец август 2019 г. със съдействието на кметовете на горепосочените общини и

личната подкрепа на омбудсмана на Р България, включващо **124 услуги от резидентен тип**, намиращи се на територията на посочените общини. За целите на изследването се получени и обработени общо **580 оценъчни карти**.

В резултат от разбирането за значимостта на проблема за деинституционализирана (алтернативна на институциите) грижа за деца, настанени в ЦНСТ и ЦНСТДМУ и необходимостта от перманентна оценка и наблюдение на социално-педагогическа среда, и в смисъла на най-добрата и качествена грижа за подкрепа за детското развитие, образование и социализация са изведени **критерии, показатели и индикатори**, определени като основни за постигане на обективност на оценяването – (*Приложение № 1*)

Резултатите, оценките и изводите от проведените социално-педагогически изследвания в дисертационния труд са както следва:

3.1. Обществени нагласи и оценки относно процесите институционализация и деинституционализация“ (предварителни проучвания):

- **Национално представително количествено проучване сред населението на страната на възраст 18+**

Цели: изследване на обществените нагласи към процеса на деинституционализация на деца; проучване на нуждите, нагласите, оценките и досегашният опит на основните актьори в процеса на деинституционализация.

Целева група: широката общественост, населението на страната на възраст над 18+ години, местните общности, доставчици на социални услуги, персонал на специализирани институции, персонал в ново разкритите резидентни услуги, неправителствени организации, семейства в риск.

Методика на извадката: двустепенна гнездова извадка след предварителна стратификация на населението на възраст 18+ във всяка от 28-те области на страната по община и тип населено място с общ обем 6 200 респондента.

Изследването дава информация в следните насоки: разбирането за процеса на деинституционализация; източниците за информация за него; приемане на целите на процеса и степента на подкрепа на основните й принципи; как населението се отнася към изоставянето на деца в България; какво е отношението към децата с увреждания и кои са най-добрите условия за техния живот и пр. Мнението на участниците в проучването е, че българското законодателство бавно реагира на нуждите на деинституционализацията на грижата за децата в общността. Не са разработени правните норми, които регламентират ранната превенция на изоставянето, отговорното родителство, социалното подпомагане на семейства в риск. Подценена е грижата за човешкия ресурс, който да обезпечи деинституционализираната грижа; професионализацията на новите резидентни услуги, мотивацията на персонала, кариерното развитие и контрола, социално-педагогическата среда, което води до рискове за въздействието, устойчивостта и ефективността на процеса и очакваните резултати за децата.

Графика № 1

Процесът на деинституционализация се свързва от хората най-често с:

- **Независима оценка на напредъка и предизвикателствата в процеса на деинституционализация**

Описаната и използвана в настоящия труд независима оценка, извършена от УНИЦЕФ България, е изготвена по заявка на докторант Ева Жечева, като е реализирана през **2014 г.** от независим външен консултант Джоана Роджърс и Консултантска група¹.

Целта на изследването е да се направи оценка на изпълнението на първия план за действие към Визията за деинституционализация на грижата за децата; оценка на въздействието на реформата върху живота на децата и оценка на силните и слабите страни в при изпълнението на същия. Върху основата на оценките да се изготвят препоръки и изведат предизвикателствата пред новите услуги.

Основни методи – преглед на документацията, събеседвания на живо или по телефона, обсъждания по време на групови срещи и фокус групи с ключови заинтересовани страни в процеса на реформата. Общо в прегледа са взели участие 117 лица.

На основание резултатите от независимата оценка, са очертаните основните предизвикателства: общият брой на децата във формална грижа е останал непроменен; услугите за превенция и подкрепа на семейството трябва да бъдат подсилени с цел да се идентифицират и работят за превенция на причините за разделянето на децата от

¹ Изследването е представено от Ева Жечева на заседание на междуведомствената работна група по проблемите на деинституционализацията, под председателството на вицепремиера Ивайло Калфин

семействата; на услугите за ранна интервенция да не се гледа само като на услуги за майчино и детско здраве, а като на мултидисциплинарни услуги, които трябва да се фокусират върху ранното детско развитие; персоналът на новите услуги се нуждае от обучение и подкрепа, за да може да управлява процеса на деинституционализация; данните за мониторинг са фрагментарни и ключовите индикатори са насочени не към цялата система, а само към нейни елементи.

3.2. Профил на услугите от резидентен тип – нормативна уредба, методики за работа, характеристика на целевата група деца, включени в системата на резидентните услуги

Вниманието на изследователя е насочено към организацията и профила на услугите от резидентен тип – ЦНСТ и ЦНСТДМУ. За целта са проучени редица нормативни документи, основно Закона за социалното подпомагане и Методически ръководства за функциониране на услугите - ЦНСТ и ЦНСТДМУ. Извършен е анализ на услугата от резидентен тип, нейното създаване, опит, цели и задачи като модел за резидентна грижа за деца, близък до семейната грижа, с който да се замени традиционния институционален модел. Изследва се находката за „резидентен престой на децата“, които по принцип би трябвало да е съществено различен от този в специализирана институция деца. Основната концепция и философия на резидентната грижа, са основани на презумпцията за временен характер на престоя и идеята за семейство, като най-добра среда за развитието на всяко дете. Структурирани са и изискванията към местата за живеене на децата и младежите, както и към т. нар. съпътстващи услуги в общността - центрове за социална рехабилитация и интеграция, дневни центрове за деца с увреждания и/или центрове за обществена подкрепа, както и към детските градини и училища (след приемането през 2010 г. на Националната стратегия „Визия за деинституционализация на грижата за деца“). Подчертана е идеята за мисията на услугата – да осигури ново качество на живот на децата, с което да се гарантира пълноценното физическо, емоционално и познавателно развитие на всяко дете и неговото социално включване в адекватна за това неинституционална среда, доближаваща се в максимална степен до домашния бит и семейната атмосфера, чрез осигуряване на индивидуална грижа и подкрепа.

Направена е характеристика на целевата група деца, които се настаняват в услугите, като деца в риск по смисъла на Закона за закрила на детето. Налага се извода, че преобладаващата част от тях идват от семейна среда, където не са получили необходимата грижа, а останалите са деца, отраснали в специализирани институции.

3.3. Мониторинг на социалните услуги от резидентен тип ЦНСТ и ЦНСТДМУ – проучване, анализ и оценка на ресурсите на социално-педагогическата среда, констатиращо изследване. Статистическа обработка на резултатите и доказване на издигнатите хипотези

В пространството на педагогическата наука, на социалните дейности и социални инициативи все още липсват достатъчни изследвания и доказателства, насочващи към спецификата и изискванията към социално-педагогическата среда в услугите от

резидентен тип, в случая ЦНСТ и ЦНСТДМУ. Съгласно нормативната уредба резидентните услуги трябва да предоставят среда за деинституционализираната грижа за отглеждането, възпитанието, развитието на децата и тяхната адекватна социализация, близка до семейната. Краткият преглед на реализирани досега национални изследвания води до извода, че има различия в резултатите, свързани приоритетно с отношението към тези деца, към процесите институционализация и деинституционализация, към редица битови и социални проблеми, към компетентностите на професионалистите, работещи в системата на социалните грижи.

Конкретно в тази част на разработката акцентите са поставени върху проведеното констатиращо изследване, изградено върху следните основни изследователски задачи и въпроси:

Изследователска задача	Изследователски въпроси
1. Изследване на организационната култура в центровете за настаняване от семеен тип, типа на управлението, както и ресурсите, с които разполага услугата.	1. Каква е ефективността на действащата нормативната рамка и как тя обезпечава организацията в социалната услуга? 2. Доколко в нормативната уредба има разписани конкретни дейности, които са лесно приложими в практиката? 3. Как нормативната уредба създава възможности за създаване на социално-педагогическа среда и за прилагане на социално-педагогически подходи в работата?
2. Основни характеристики на социално-педагогическата среда и ролята ѝ за развитието на детето.	1. Доколко физическата и социалната среда в центровете за настаняване отговарят на потребностите на децата? 2. Какви са характеристиките на позитивната социално-педагогическа среда и как тя влияе върху развитието на детето? 3. Какво е нивото на разбиране на персонала за социално-педагогическата среда, за нейната роля и възможности?
3. Социално-педагогически подходи и взаимодействия в услугите от резидентен тип.	1. Какво е нивото на разбиране на персонала за използване на подходи на работа, основани на правата на детето? 2. Каква е ролята на подходите, основани на правото на детето на развитие и формиране на неговите ключови компетентности? 3. Доколко е индивидуализирана грижата

	в услугите от резидентен тип?
4. Кои са основните ресурси за подкрепа на детето и на персонала в услугите.	1. Каква е ролята на мониторинга на грижата, като мярка за подкрепа на децата и персонала? 2. Доколко са развити хоризонталните взаимодействия със секторните услуги и как това се отчита от екипите на услугите? 3. Има ли нужда от специализирана мрежа и пространство за обмен на добри практики между услугите?

Обект на изследването са услугите от резидентен тип – **124 услуги от резидентен тип (ЦНСТ и ЦНСТДМ)**, в които се предоставя деинституционализирана грижа за деца. Изследването е извършено в различни по големина общини, като е търсен баланс между общини с различен демографски и икономически профил, общини бедни на ресурси и възможности за осигуряване на подготвени кадри за работа в услугите и управление. Насочеността на изследванията и анализа на резултатите са на основание изведените основни **критерии, показатели и индикатори (Приложение №1)**.

Основната цел на общественото проучване е събиране и анализ на данни за социално-педагогическата среда, в която живеят, възпитават и се развиват децата, настанени в услуги от резидентен тип, както и да се изследват дефицитите, предизвикателствата и ресурсите, които има пред деинституционализираната грижа за деца.

Конкретно, емпиричното изследване в качеството му на **мониторинг** на социално-педагогическата среда в ЦНСТД и ЦНСТДМ се коментира в две части:

- количествена част – структурирани писмени три оценъчни карти, изготвени въз основа на общи изисквания за критерии, показатели и индикатори;
- качествена част – фокус група и изработване на SWOT – анализ;
- наблюдение, разговори и беседи с персонала и децата, проведени от докторанта при проверки на услуги от резидентен тип, в качеството му на директор на Дирекция „Права на детето“ към омбудсмана на Република България;
- експертна оценка;
- статистически методи за обработка на данните.

Ключовите находки от проведеното изследване на социално-педагогическата среда в услугите, проведено сред екипите на тези услуги, са обобщени като съвкупност от входящите данни, постъпили от оценъчните карти. Методологията се основава на международните дефиниции и стандарти за правата на детето.

Основният инструмент за събиране на изходящи данни е **структурирана писмена оценъчна карта**. Изборът на основният инструмент е направен по следните причини:

- Оценъчната карта предлага набирането на качествена информация за мненията, мотивите, интересите и вижданията на работещите в услугите.
- Позволява бързо и ефективно събиране на относително голям масив данни при относително ниски разходи в сравнение с други методи за събиране на данни, като фокус групи, експертни панели и т.н.
- Използва предварително разработен въпросник, което намалява отклоненията на отговорите на анкетираните.
- Дава възможност за проследяване на взаимодействието между различните променливи на изследването.

В рамките на мониторинга, извършен за целите на изследването, са получени **580 попълнени оценъчни карти**. Данните в тях позволяват да се **регистрират**:

- Визията и спецификата на организационната култура и типа управление, както и на ресурсите на социалната услуга от резидентен тип.
- Характерните особености на подкрепата на екипа на услугата от резидентен тип, която да се оказва в процеса на работа с децата, основана на познаването на децата, както и на техните потребности и на правата им.
- Количествените и качествени характеристики на ресурсите за оптимизиране на социално-педагогическата среда за деинституционализирана грижа за деца.
- Възможностите и необходимостта от разработване на система за независим мониторинг на социалните услуги от резидентен тип.

В синтезиран вид, представените в дисертационния труд резултати от проведените изследователски процедури, са както следва:

Оценъчна карта № 1 – за управителите/ръководителите на услугите от резидентен тип

Цел на оценяването: Организационна култура, управление и ресурси на социалната услуга от резидентен тип – Център за настаняване от семеен тип и Център за настаняване от семеен тип за деца и младежи с увреждане

Въпросите в оценъчна карта № 1 са разделени в четири секции, които обхващат общо 24 въпроса, предимно от затворен тип.

Конкретно получените резултати от попълването на Оценъчна карта № 1, съобразно отчетените критерии и показатели, са характерни за системата и нормативната уредба на проблематиката „деца настанени в ЦНСТ и ЦНСТДМ“. Водеща е тенденцията, че е налице демонстрация на една система, която постепенно осъзнава важността на социално-педагогическата среда за деинституционализираната грижа за деца. Промените в нормативната уредба стават с изоставаща скорост, което изисква да се държи под внимание нейното синхронизиране. Отбелязва се, че почти 100% от включените в мониторинга управители/ръководители на услугите са запознати с основните нормативни документи и ги считат за добра и достатъчна база за тяхната работа.

На основание резултатите от проучването (карта № 1) позитивите в уредбата на услугите от резидентен тип, са както следва:

- Поставя се ударение върху принципите на процеса на деинституционализация и върху правата на детето.
- Осъзнато е разбирането за специфична среда за развитие на всяко дете и подготовката му за самостоятелен живот, ориентация в бита и социалните взаимодействия.
- Нормативната уредба създава възможност за прилагане на социално-педагогически подходи в работата с децата, при отчитане на възможности и потребностите на детето.
- Преобладаващо е мнението (на 78% от респондентите), че за услугите има конкретно разписани дейности, лесно приложими в практиката.
- В методическите указания се отделя място за изискванията към физическата среда в услугата. Тази среда отговаря на потребностите на децата.
- Според управителите на услугите, в центровете има наличие на достатъчен персонал, като численост, квалификация и компетенции. Почти няма колебания (около 90% от респондентите), че капацитетът и подготовката на персонала позволява той да реагира адекватно при кризисни ситуации.

Резултатите от проучването (карта № 1) открояват и слабостите в уредбата на услугите от резидентен тип, а именно:

- От една страна се отчита, че се прилагат социално-педагогически подходи в работата с децата, но от друга следвайки логиката на въпросите и отговорите, те трудно могат да бъдат идентифицирани като разбиране, познаване, както и да се операционализират в работа с децата.
- Отчетливо ръководителите на услуги (около 90% от респондентите) открояват липсата на определени специалисти: като на първо място това е социален възпитател, следван от психолог и достатъчно социални работници. В същото време показателна е една саморъчно написаната бележка към един от отговорите, в която се прави коментар за функциите на социалния работник: **„Наблюденията ми са, че социалният работник няма никакви задължения в услугата, не знае какво работи, освен че дава лекарства на децата“???**
- Нужно е да се увеличи персоналят в услугата – липсват психолози и социални възпитатели, най-вече в центровете от семеен тип за деца и младежи с увреждания.
- Съществен процент от респондентите (около 90%) отчитат липсата на средства и материали за извънучилищни занимания с децата – финансирането на услугите не отговаря на потребностите на децата – всяко дете, настанено в центровете има нужда от допълнителни „семеенни“ дейности и занимания, което предполага съответното оборудване на средата.
- Почти няма управител, който да не извежда като проблем ниското заплащане на работещите в услугите, както и липсата на необходимия помощен персонал, всичко

това като основно предизвикателство пред качеството на грижа за децата в съответния център.

- Липсата на обучение (въвеждащо, надграждащо и специализирано) се отбелязва често, като отговорите варират най-често от „частично“ до „не“. Същото обаче не е валидно за индивидуалните и групови супервизии на персонала, което откроява общото неразбиране на важността на този вид подкрепа.

- Не отчитат трудности при взаимодействието в образователния сектор – с ресурсните учители и с учителите в детските градини, училища и в центровете за специална образователна подготовка.

- Здравното обслужване на децата често създава трудности, но не съществуват проблеми в контактите със системата за закрила на детето.

- Проблемите са на ниво процедури, чрез които се прилага нормативната уредба, процедурите за сътрудничество между различните области и органи, процедурите вътре в услугата.

- Отбелязва се, че повече внимание при разпределянето на времето се обръща върху администрирането на дейностите, отколкото на работата с децата. **„Ние отделяме повече време за попълване на документи и разписване на процедури, отколкото за занимания с децата“.**

- Наблюдават се фактори, които възпроизвеждат институционалния модел на грижа: недостатъчни финансови и човешки ресурси; липса на подготвени специалисти; често липсва специализирана грижа и оборудване; материали за работа с децата и за подобряване на физическата среда; няма перспектива за бъдещето за децата.

Оценъчна карта № 2 – предназначена за специалистите в услугите

Целите на оценяването са: Измерване и оценка спецификата на социално-педагогическата среда и подходи за работата с децата в социалните услуги от резидентен тип; Оценка на социално-педагогическото взаимодействие с децата, настанени в резидентната услуга. Планиране и използване на педагогически практики, които улесняват формирането на социални умения и подпомагат адаптацията на децата. Подкрепа на екипа на услугата от резидентен тип за ефективна работа с деца, която е основана на познаването на децата, техните потребности и на правата им.

Въпросите в оценъчна карта № 2 са структурирани в три сектора. Първият от тях е свързан с подходите, основани на правата на детето, социално-педагогически подходи в грижата за деца, индивидуални подходи на работа. Условно втората част от групата въпроси са насочени към развитието на децата в услугите, какви резултати постигат в работата си специалистите, използват ли игрови практики и техники, изследват ли се говорното, физическото, психологическото развитие на децата, като следствие от спецификата на създадената среда и използваните подходи на работа. В третата част въпроси се отделя внимание на необходимостта от документирането на развитието на детето, индивидуален план за работа, план за грижи и мнението на детето.

Резултатите от проучването чрез оценъчна карта № 2 са както следва:

100% от специалистите са категорични, че те основават своята работа с децата на подходи, които зачитат техните права.

- Задължително в своята грижа за децата и работа с тях, те се основават на целите, принципите и дейностите, залегнали в Методическите ръководства за центровете за настаняване от семеен тип.

- Същевременно около 15% от респондентите трудно дават утвърдителни отговори на поставените оценъчни въпроси – не могат да преценят дали водещи в пряката им работа с децата са именно социално-педагогическите подходи, може би защото не ги разпознават или нямат компетенцията да ги диференцират в общия ход на дейности в услугата;

- Отчита се като слабост, че част от целите, задачите и изискванията на нормативните и методически документи трудно се операционализират в практиката, което по същество затруднява работата на специалистите.

- Положителна е оценката на около 70% от специалистите относно индивидуалния план за работа и подкрепа на всяко дете – планът съдържа постижими цели и перспективи, отговаря на потребностите на децата и поставя акцент върху индивидуалната работа, дори се подкрепя и необходимостта от специализирана стратегия и индивидуализирани модели за социално взаимодействие (под формата на активна комуникация с децата).

- Социално-педагогическите подходи съдействат за формиране на ключови умения и компетентности при децата, насърчават създаването и поддържането на контакти в общността.

- На основание спецификата на социално-педагогическата среда се отбелязва, че децата имат добри постижения, свързани с овладяване на умения за осъществяване на т.нар. битови дейности – овладяване на способност за грижа за себе си и принадлежностите си; самообслужване и битови дейности – хранене, тоалет, чистота и пр. Резултатите не са напълно валидни за центровете за настаняване на деца и младежи с увреждания.

- Около 60% от специалистите оценяват своята работа, свързана със социалното и емоционално развитие на децата в центровете като много добра – с децата без увреждания се работи активно, постигат се резултати относно словесното изразяване на чувствата им – тъга, радост, обич, а те от своя страна са предпоставка за изграждане на доверително отношение с възрастните, както и за изява на позитивно или просоциално поведение в процеса на общуване.

- Същевременно в част от отговорите се наблюдава механичност при поставяне на оценките, която е лесно разпознаваема и не кореспондира с останалите отговори в картата. Липсва самокритичност, понякога и неразбиране на същността на поставените въпроси.

- Сравнително по-ниски са оценките от специалистите (около 55%), касаещи групата умения на децата, определени като „социални“, като - овладяване на социални умения за общуване; участие в групови дейности; умения за самостоятелна работа; преодоляване на трудности; откриване на интереси и мотиви за участие в общи дейности; насърчаване чувство за инициатива и пр. Разбира се, тези социални умения

често са доста мобилни и постигнатото бързо се „руши“, поради неукрепналата психика на детето, специфичните условия на живот и характера на социалната среда, различна от семейната. Със сигурност върху тези процеси оказва влияние и т.нар. „служебно общуване“ с детето или наличните служебни отношения в центъра.

- Над 50% от респондентите посочват, че в центровете за настаняване на здрави деца има всички условия за упражняване на игрови практики и за участие в игрова дейност, като съответно децата получават подкрепа за това – т.е. притежават необходимата за възрастта игрова култура.

- Твърде високи са и самооценките на специалистите (средно 60%) за езиковото развитие на децата – наблюдава се динамика на общото развитие на децата, като с педагогическа подкрепа те постигат добро равнище на говорно развитие, активно слушане на текст, водене на разговори, възприемане на сюжети и картини.

- Над 70% от респондентите оценяват работата си по въпросите, свързани с интелектуалното развитие на децата, като добра. Другите 30 % определят, че се справят частично или не дават положителен отговор на въпроса. Според първите, децата нямат проблеми с развиване на сензорна култура, концентрация на вниманието, развитие на памет, наблюдателност, любопитство и любознателност, ориентират се в сензорните еталони и пр. Важно е обаче да се изследва и въпроса, дали на практика в центровете се осъществяват познавателни дейности, резултатите от които продуцират по-високо равнище на умствено развитие на детето?

- Средата, според специалистите, стимулира художествените дейности на децата – те работят с различни художествени материали, създават продукти от собствена ръчна дейност, могат да коментират и обясняват своите рисунки, което в някаква степен влиза в колизия с отбелязаната перманентна липса на средства за такива дейности в центровете.

- Категоричната подкрепа демонстрират специалистите, участващи в проучването, на индивидуалният план за работа с детето, както и за използване на **детско портфолио**, което не беше регистрирано на практика в нито една услуга. Според отговорите на специалистите децата перманентно участват при обсъждането на плана за грижи, умеят да изразяват и защитават своето мнение и пр.

- Солидарно с управителите на услугите, специалистите (около 70%) смятат, че екипите имат необходимите компетенции за прилагане на социално-педагогически подходи в грижата и подкрепата на децата. Въпреки, че не липсват отговори, (около 30%), в които ясно се подчертава, че има нужда от повече ресурси, които да бъдат инвестирани в екипите на услугите, като въвеждащо и надграждащо обучение, супервизия.

Въпреки окуражаващите отговори като цяло, в част от оценъчните картите има коментари, които насочват особено към липсата на достатъчно финансови средства в услугата, както и към дългия престой на децата: *„Проблемът е, че ЦНСТ не разполага с достатъчно средства, за да се осигурят необходимите специалисти, като психолог, специален или арт-терапевт, които прилагат терапевтични подходи, които подкрепят развитието на децата“*; *„Да бъде уеднаквено възнаграждението на специалистите с тези от системата на образованието“*; *„Необходимо е по-*

високо заплащане на специалистите, работещи в сферата. Привличането на млади хора на работа е невъзможно!"; „Интересувам се да се сравни заплащането в същата услуга в страни, членки на Европейския съюз и в нашата услуга, напр. в Германия, Белгия..“; „Да бъде ограничен срока на престоя на децата, защото те стават зависими от нас“ „добре би било настанените в услугата деца и млади хора да бъдат на близка възраст, защото в противен случай няма резултат от работата с тях“; „дългият престой на децата в ЦНСТ ги институционализира и те трудно се връщат в своята среда, както и не могат да се адаптират в общността“.

Общата оценка е, че дългият престой променя децата в негативен план и те изгубват емпатийност към другите, стават „по-жестоки“, проявяват недоверие към околните и техните добри намерения, трудно изграждат доверителна връзка, капсулират се, отказват да споделят и да допускат възрастни и деца до себе си. Като причина за дългия престой на децата, работещите в услугите посочват „родителска безотговорност“. В няколко коментара се предлага да бъдат ангажирани родителите в процеса на работа с децата им в услугите, да не се сменя от тях изцяло отговорността: *„Трябва да бъдат ангажирани родителите с живота на детето им в услугата, да участват в подреждането на стаята или да внасят малка сума за издръжката“; „Липса на родителска отговорност е основната причина тези деца да бъдат в публична грижа“; „Социалните работници предпочитат по-лесния начин за работа с децата – да ги изведат от семействата и да ги настанят в центровете. Но след това не работят със семействата.“*

Доста по-различна е ситуацията в центровете за работа с деца и младежи с увреждания. Специалистите в тях са поставили много по-ниски оценки за възможностите за развитието на децата и младите хора с увреждания, като най-сериозни трудности срещат при формиране на инициативност при децата, овладяване и контролиране на импулсивните им действия и поведение. Подобна е картината в центровете в работата за психологическа и педагогическа подкрепа, за езиковото развитие и когнитивни умения – възприемане, памет, мислене и внимание. Анализът на отговорите е основание за извода – от една страна специалистите имат познания относно възможностите за общо познавателно и социално развитие на децата и младите хора с увреждания, но не очакват постижения, а от друга трудно виждат перспективи в този процес. Отговорите на специалистите са различни, но общата картина се формира, като: *„Колкото повече деца има със сериозни увреждания, толкова по-институционална е физическата среда, тук се прилагат медицинските подходи към увреждането“; „За тези деца няма никаква перспектива в общността, те така ще си останат институционализирани“.*

Оценъчна карта № 3 – предназначена за членове на персонала

Цел на оценяването: Измерение и оценка на социално-педагогическата среда в резидентната услуга (организация и съдържание), като фактор за пълноценното развитие и социализация на детето. Проучване на нуждите и планиране на социално-педагогическата среда в услугите от резидентен тип. Създаване на

позитивна социално-педагогическа среда, която дава възможност на детето да развива пълноценно индивидуалните си характеристики и да се подготви за самостоятелен живот.

Въпросите в оценъчна карта № 3 са структурирани в три основни раздела, като първият изследва пространствената среда (физическа и предметна – жизнено пространство), нейната адекватност на потребностите и равнището на развитие на децата, нейната адаптивност към децата, лично пространство за всяко дете, както и пространство за дейности между различните по възраст и интереси деца.

За изследователя беше важно да установи степента, до която персоналът познава и оценява организацията и характеристиките на социално-педагогическа среда и дали тя е ориентирана към детето и към неговото развитие. С тази цел е поставен акцент върху изследване на близостта на тази среда със семейната и как персонала я разпознава и оценява тази близост. В тази част от въпросите се изследва още влиянието на средата върху формирането на навици за самостоятелен и независим живот на децата, доколко средата създава условия за активна комуникация между екипа и децата, насърчава ли тя формиране на доверителни връзки на децата с възрастните, помага ли за изграждане на отношения и как се зачита мнението и участието на децата.

Третата група въпроси изследват средата през нейните възможности за осигуряване на сигурност и защита на децата, доколко тя е индивидуализираща, ориентираната ли е към потребностите на детето.

Резултатите от проучването чрез оценъчна карта № 3 са основание за следните изводи:

- В 100 % от отговорите се приема, че социално-педагогическата среда дава възможност за пълноценно развитие на детето и е ресурс да се подготви за пълноценен, самостоятелен живот.
- Пространствената среда, в която живеят децата е индивидуализирана, съобразно потребностите на децата, макар че не малка част от персонала отговаря с „не“ или с „частично“ на въпросите, свързани с организацията и характеристиките на среда, ориентирана към детето.
- Според персонала средата е адаптираната за осигуряване на лично пространство за всяко дете, позволява пространство за дейности за отдих и свободно време.
- Около 60% припознават социално-педагогическата среда в центровете като среда, близка по характеристики и резултати на семейната.
- Социално-педагогическата среда е подходяща за създаване на доверителна връзка, зачита мнението на детето, създава трудови навици и така подпомага интеграцията на детето в общността.
- Най-много отговори „частично“ са свързани с трудовите навици на децата и това, че социалната услуга не формира такива.

- „Не мога да преценя“ е отговор, който се дава най-често по отношение на сигурността и защитата на средата, която трябва да гарантира по-добро качество на живот на децата и възможности за пълноценното им развитие.

Разбира се и тук анализа на данните позволява да се позиционират в пространството на научното изследване най-малко три въпроса, а именно: Дали отговорите на въпросите са адекватни на реалностите в различните по своята същност центрове за деца и предлаганите в тях социални услуги? Оценката на социално – педагогическата среда върху каква база от стандартни изисквания се осъществява и във всички центрове ли тя има позитивни стойности? Дали високите оценки на ресурсите на социално-педагогическата среда са следствие от равнището на компетентност на персонала и социалния статус на всеки негов член в общността на услугата? Въпроси, на които се търси отговор в дисертационната разработка, макар да се налага извода, че има значителни трудности при събиране на информация, защото се наблюдава висока степен на зависимост на хората, както от управляващите услугата, така и от самия доставчик на услугата.

Същевременно данните от оценъчните карти показват, че на практика е налице сериозна тенденция на автоматичност при определяне значението на социално-педагогическата среда, като адекватна и подходяща за нормалното развитие на детето. Този извод се подкрепя и от изведените трудности при осъществяване на доверителна връзка на децата с възрастни, като доста отговори клонят към „не мога да определя“. В 30% от картите отговорът „не мога да преценя“, е по отношение на мнението, че пред голяма част от децата липсва перспектива за развитие и интеграция в общността. Затрудненията, разбира се, са свързани с липсата на специалисти в услугите, особено в малките населени места: **„В малките населени места не работят специалисти в услугите и ние трябва да поемаме техните задължения и грижи“; „Тъй като нашите деца са с увреждане, според мен е необходим персонал (специалисти), които да се грижат за раздвижване на децата (рехабилитатори) и психолози. Трудно се работи с такива деца...“.**

Очертаните от персонала (около 30% от попълнените картата, предимно от малки и средни общини) проблеми, са свързани с ограничените възможности за обмяна на опит, за изказване на мнение, за включване в различни проекти и обучения. **„Обученията са твърде общи и не ни дават практически умения за работа“; „Много трудно разговаряме със семействата, това не се учи“; „Няма други услуги в общността и това много ни затруднява“.** В част от оценъчните карти има и конкретни препоръки, като е важно да се отбележи, че те са в пъти повече от направени такива в карти № 1 и № 2. Тази тенденция ще бъде изследвана с оглед разработването на по-адекватни въпроси за модела на мониторингов инструмент.

„Искам увеличение на заплатата защото работата е много отговорна и натоварваща. Да работим с деца и то на различна възраст понякога е непосилно“

„За тези услуги заплащането е много ниско. Настояваме за по-малък престой на децата в ЦНСТ“; „Възрастовата граница на децата в една услуга да бъде по-близка“ и пр.

Очевидно проблемите с квалификацията на кадрите и с тяхното обучение, както и със заплащането на труда за преобладаващата част от респондентите, е от съществено значение за персонала. Съответното образование, с или не със социално-педагогически профил, не е достатъчно условие за активна и компетентна работа с децата в ЦНСТ или ЦНСТДМУ и това демотивира хората. В този смисъл са и коментарите, направени в немалко от оценъчни карти, свързани с текучеството на квалифицирани специалисти и служители в тези социални услуги. Именно проблемът с кадрите е изведен като водещ в част от Оценъчните карти, преодоляването на който може да помогне за осигуряване на необходимото качество за работа с децата в различните центрове, както и ще създаде условия за установяване на съответствие с европейските и световни стандарти за алтернативните форми за грижа.

С цел разпознаване на изследваното явление, в дисертационната разработка са ползвани и методи, позволяващи анализ, свързан с обяснението на процесите и осигуряване на задълбочена информация за нагласите и вижданията на екипите на услугите, мотивацията и поведенческите стереотипи, формиращи от разбиранията относно ролята на социално-педагогическата среда и степента на компетентност на персонала към деинституционализирана грижа за деца. Ползваните в случая методи - на наблюдение и на изследване чрез действие, позволяват изучаване развитието на процеса чрез диалог с участниците в него. Тези методи се ползват в ежедневната работа на докторанта по наблюдение и посещение на услугите от резидентен тип, както като председател на Държавната агенция за закрила на детето в периода 2013-2016 г., така и като директор на Дирекция „Права на детето“ в институцията на омбудсмана на Република България. По време на тези наблюдения се провеждат разговори с представители на екипите в услугите, използват се полуструктурирани интервюта, като събраните данни и позиции се използват, за да се формулират и отправят препоръки към компетентните институции. Важна част от този процес са срещите, разговорите и беседите с деца, при които срещи са правени и анонимни анкети с децата, когато те имат възможност и желание за това. Друг източник на информация за качествено изследване са и жалбите, които постъпват в институцията, подадени от работещи в услугите, от деца и/или родители. Получените резултати от качествените проучвания са описателни.

С цел доказване на издигнатите хипотеза и подхипотези в дисертационната разработка се предлага статистическа обработка на получените резултати, като за целта е направена представителната извадка. Статистическата проверка цели приемане или отхвърляне на предварително формулираните три хипотези в алтернативни варианти.

В процеса на статистически анализ се търси основание за отхвърляне на дадена хипотеза в полза на нейната алтернатива. Ако такова не бъде открита, то съответната хипотеза ще се счита за вярна. Оценяването на ефективността на услугите се извършва според **трите критерия**, еднозначно обвързани със съответната хипотеза и адекватни на целите на изследването:

1. Методическа уредба на резидентните услуги – ЦНСТ и ЦНСТДМУ

2. Социално-педагогическата среда в резидентните услуги като фактор за пълноценното развитие на децата

3. Прилаганите социално-педагогически подходи и взаимодействия, на които се основава работата в услугата с цел постигане на развитие на децата, възпитание и социализация

В статистическата обработка на резултатите са използвани данните, получени от трите типа карти:

1. За ръководител на услугата (оценъчна карта тип 1)
2. За специалисти, работещи в услугата (оценъчна карта тип 2)
3. За персонал (оценъчна карта тип 3)

Направена е представителна извадка от 166 карти. Използван е метод Simple random sampling without replacement. Метод на формиране на извадката – случайно квотна извадка по признаците община.

Извадката е стратифицирана по вид на общината и нейния размер, определен по стандартите на Националния статистически институт. **Включва: 18 карти от тип 1, 72 карти от тип 2 и 76 карти от тип 3. За анализа са използвани описателни статистики от среден тип, представени от честотни таблици (Приложение № 8 в основния труд).**

Въпросите в картите са предимно качествени (с отговори „да“, „не“, „частично“), така че отделните точки се характеризират от броя (относителния дял) на различните отговори по всяка. В Карта 2 част от въпросите имат количествено, числово изражение. На останалите места при въвеждането на картите в Excel отговорите са кодирани по следния начин: „да“ = 1, „не“ = 2 и „частично“ = 3. Отговор „Не мога да преценя“ е сведен към т.нар. **Missing System**, т.е. липсваща стойност, защото носи същото количество информация. Липсващите стойности са пренебрежимо малко и вероятно са в следствие на технически пропуск от страна на попълващия картата или нежеланието/неспособността да отговори на конкретния въпрос.

Отговори „да“ и „частично“ са комбинирани на места и е пресметнато средното на комбинирания отговор с цел да се изолират проблемните характеристики на деинституционализираната грижа, ако такива съществуват. Където позволяват данните, е пресметнато стандартното отклонение (означено със σ), за да се определи доколко характеристиките на критерия са единодушни. С формулираните статистически заключения се обосновават правдоподобни изводи за параметрите на генералната съвкупност на базата на информацията, която се съдържа в представителната извадка.

Приложени са графики на хистограми, боксплотове, бар диаграми и линейни диаграми. Използвани са следните софтуерни продукти: SPSS², Excel и R.

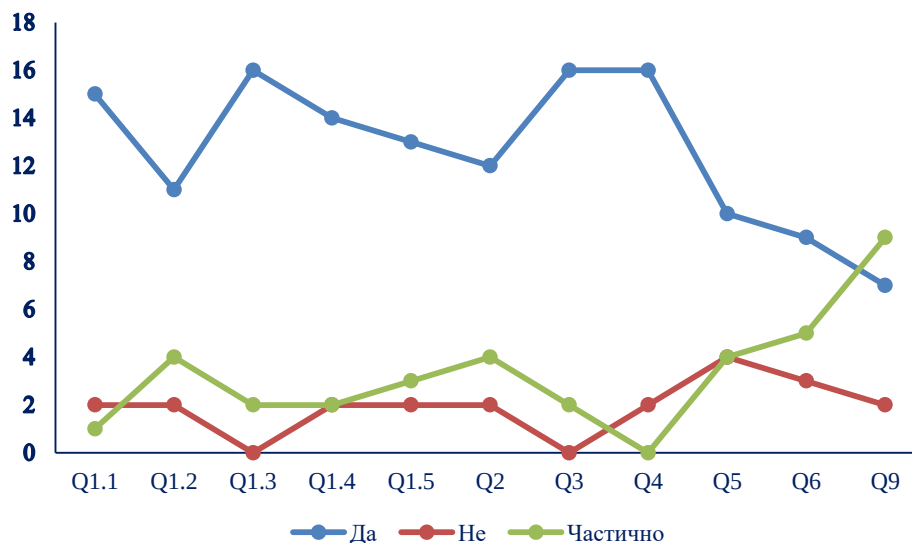
Критерии: Методическа уредба на резидентните услуги

² SPSS за Windows е мощен инструмент за манипулации на данните и за статистически анализ в графична среда.

Анализ: Първият критерий е развит изключително в карта от тип 1, която е за ръководители в услугите. С оглед на малкия брой наблюдения в представителната извадка (18 карти) отговорите се разглеждат в абсолютни стойности, а не в относителен дял. Тук преобладаващи са положителните отговори.

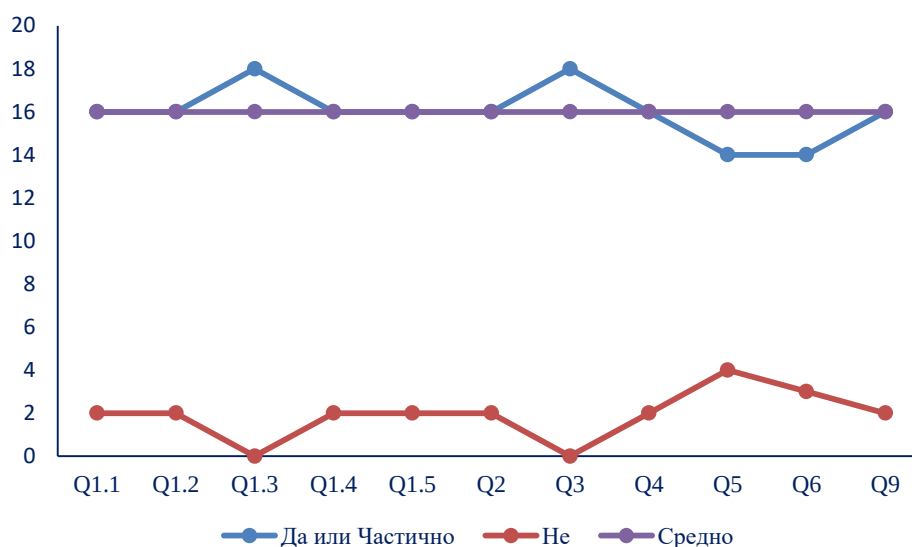
Нека разгледаме първата група от въпроси – преди въпрос 10, който се отнася до трудностите пред развитието и ефективността на резидентната услуга. Разпределението на отговорите „да“, „не“ и „частично“ на въпроси от 1 до 9 (без въпрос 8) може да се види в Графика 1.1. Отговорите „не“ са предимно до два броя на въпрос, като това количество се увеличава при въпроси 1.5 – „Наличие на достатъчен капацитет на персонала в ЦНСТ – численост, квалификации и компетенции на персонала“, където четири човека са отговорили, че такива не са налице, и 1.6 – „Капацитет и подготовка на персонала да реагира адекватно на кризисни ситуации при децата“, където трима човека са отговорили отрицателно за наличието на въпросния аспект от методическата уредба. На въпрос 9 – за позитивните обществени нагласи и подкрепата за ЦНСТ по-малко от половината отговори потвърждават напълно съществуването на такива.

Графика 1.1

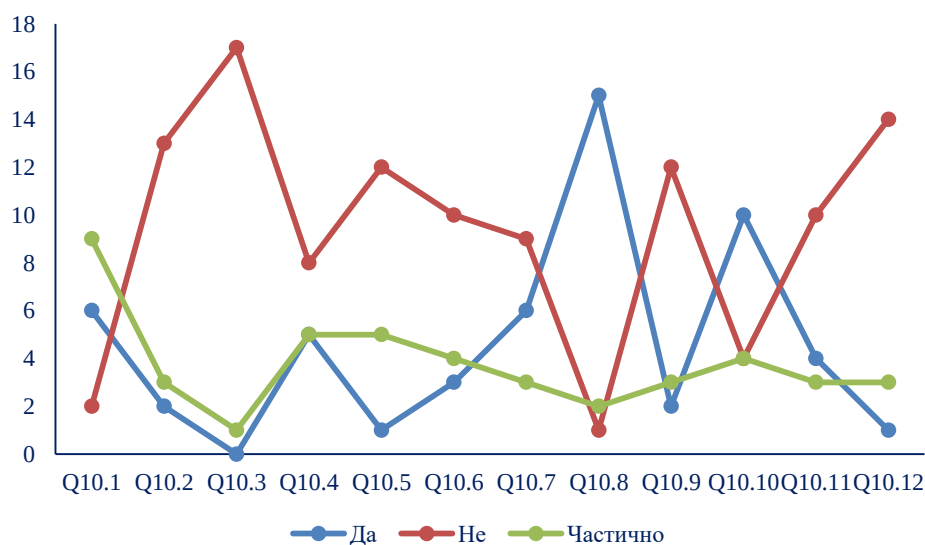
Тъй като отрицателните отговори са минимални, комбинирайки отговори „да“ и „частично“, получаваме следната Графика 1.2

Графика 1.2

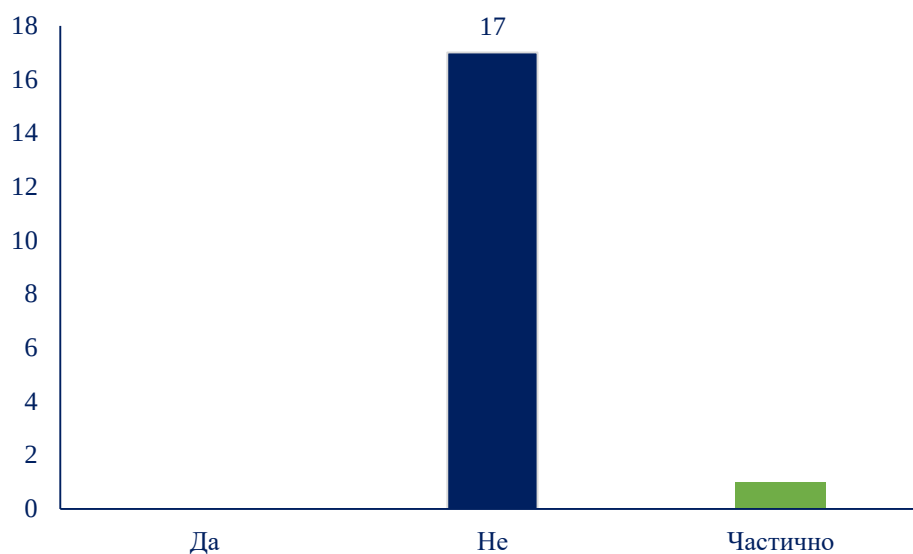
Тук наблюдаваме средно 16 отговора „да“ или „частично“ за цялата група от въпроси при общо 18 наблюдения. Постоянството на високия брой положителни отговори и произтичащото оттам високо средно ниво, не ни дават основание да отхвърлим H_1 . Разпределението на отговорите на въпроси от 10.1 до 10.12 е представено в Графика 1.3. В тази група отговор „да“ потвърждава за наличието на трудности. По-сериозните затруднения са свързани с ниското заплащане (въпрос 10.8 - тук само един център е отговорил, че няма такива) и недостатъчното финансиране (въпрос 10.10 – 10 отговора „да“). Други трудности се появяват при/заради недостигът на квалифицирани кадри за системата (6 броя отг. „да“ на въпрос 10.1), осигуряването на здравно обслужване на децата (5 броя отг. „да“ на въпрос 10.4) и недостатъчен помощен персонал (6 броя отг. „да“ на въпрос 10.7).

Графика 1.3

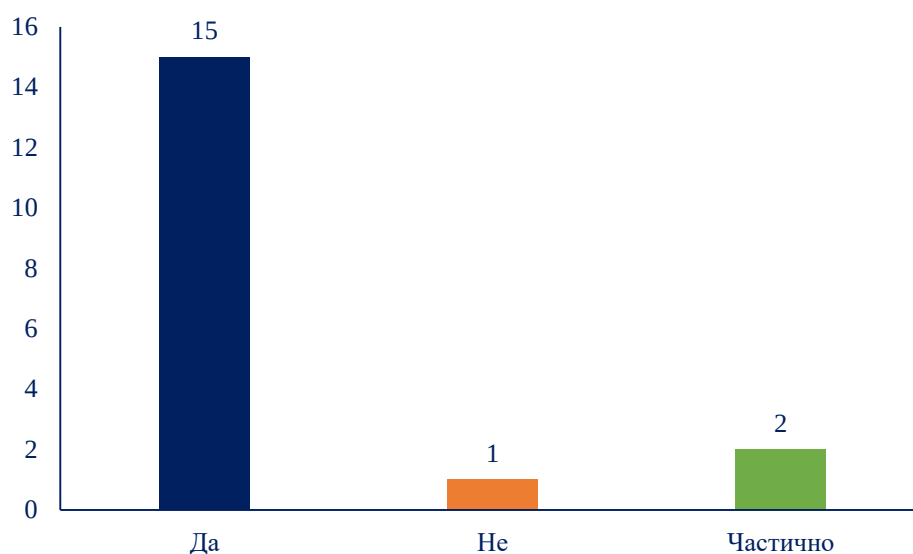
На Графика 1.4 и Графика 1.5 са представени в бар диаграми отговорите на въпроси 10.3 и 10.8 съответно.

Графика 1.4

Само в един от случаите има трудности при взаимодействия с общината като доставчик на услугата и то „частично“.

Графика 1.5

Тук обаче само в една от картите няма отбелязани трудности, свързани със заплащането.

Въпрос 8 от картата събира информация за това какви специалисти липсват в услугата. Най-голям брой ръководители (9) са посочили липсата на психолог, следвана от недостиг на медицински лица (5 броя, от които един е уточнил, че няма нужда от медицинско лице) и отсъствие на социален възпитател (4 случая).

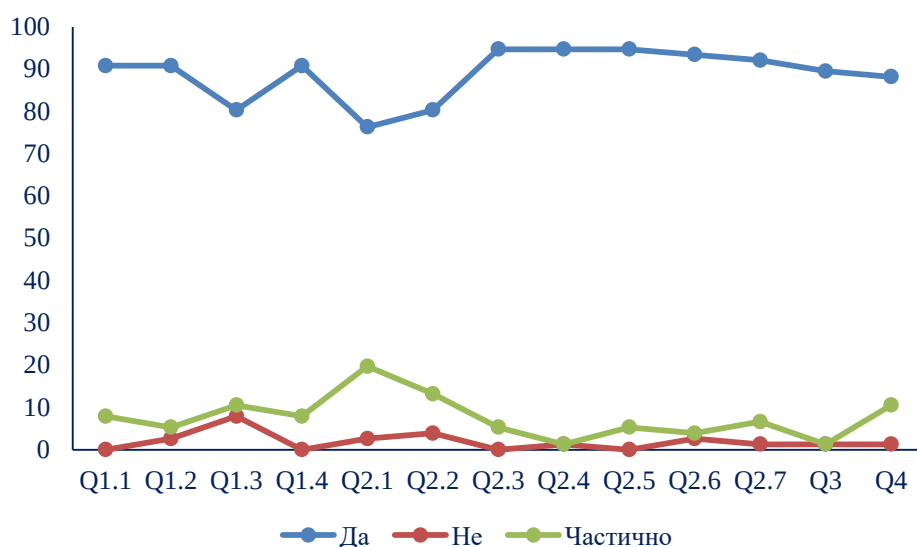
Обобщение: Получената и обработена информация **не дава основание да се смята, че** методическата уредба на процеса на деинституционализирана грижа за деца в резидентни услуги **няма** основополагащо значение и **не гарантира** предоставяне на качествена грижа. Основни трудности в осъществяването на резидентната услуга се

среща поради ниско заплащане, недостатъчно финансиране и недостиг, както на квалифициран, така и на помощен персонал.

Критерии: Социално-педагогическата среда в резидентните услуги

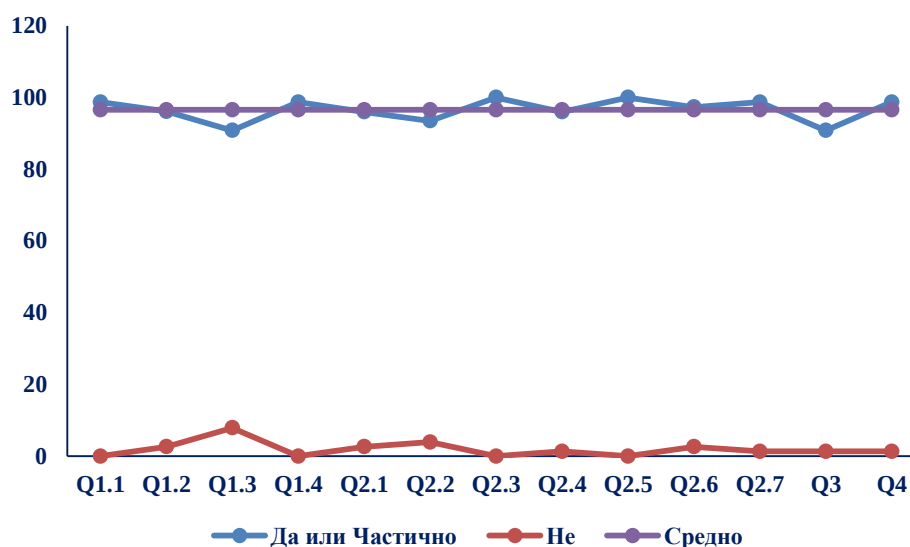
Анализ: Картата от тип 3, която е за членове на персонала, задава въпросите, необходими за оценка на втория критерий и съответно – евентуалното отхвърляне на H_2 . Поради по-големия брой наблюдения количествената характеристика може да бъде изразена в процентно отношение. Разпределението на отговорите на въпроси от 1 до 4 е представено в Графика 2.1. Делът на хората с отрицателно мнение за характеристиките на пространствената и социално-педагогическата среда е под 10% във всички случаи.

Графика 2.1

Комбинирайки случаите на положителни и частично положителни отговори, съпоставяйки ги с отрицателните и изчислявайки средното ниво, (с жълта линия), получаваме Графика 2.2.

Графика 2.2

Средният дял на случаите на неутрицателно мнение е 96.58%. Много е висок средният дял на хора с добро мнение за адекватността на пространствената и социално-педагогическата среда, както е силно изразена и хомогенността на стандартно отклонение:

$\sigma = 6.12$ процентни пункта за отговори „Да“ и $\sigma = 3.15$ процентни пункта за комбинираният индикатор „да или частично“. Тези фактори не позволяват да отхвърлим H_2 . Въпроси 5 и 6 от карта от тип 3 служат за оценка на Критерий номер 3, затова не са разглеждани в този раздел.

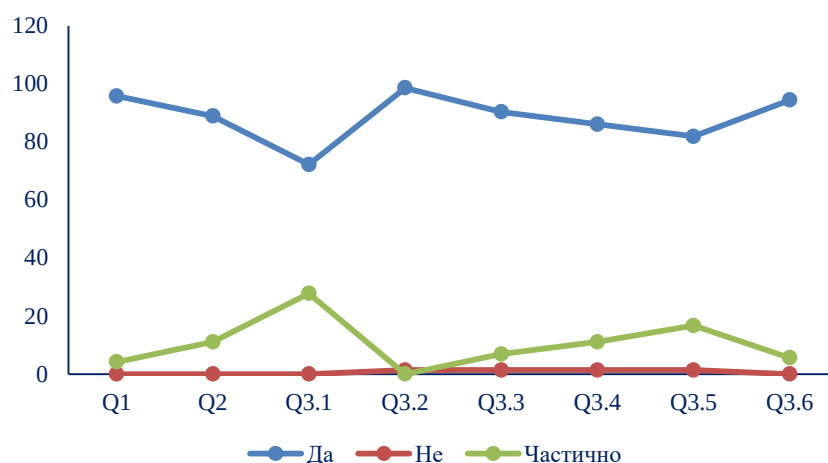
Обобщение: Мнението на членовете на персонала е положително що се отнася до аспектите на социално-педагогическата среда в резидентната услуга и се забелязва хомогенност в тази тенденция, т.е. няма характеристика, която да можем да сметем за силно изоставаща. На база резултатите от картите, изследвани в представителната извадка, може да се направи извода, че нищо не ни дава основание да смятаме, че социално-педагогическата среда в процеса на деинституционализирана грижа за деца в резидентни услуги няма основополагащо значение и не гарантира предоставяне на качествена грижа.

Критерии: Социално-педагогически подходи и взаимодействие

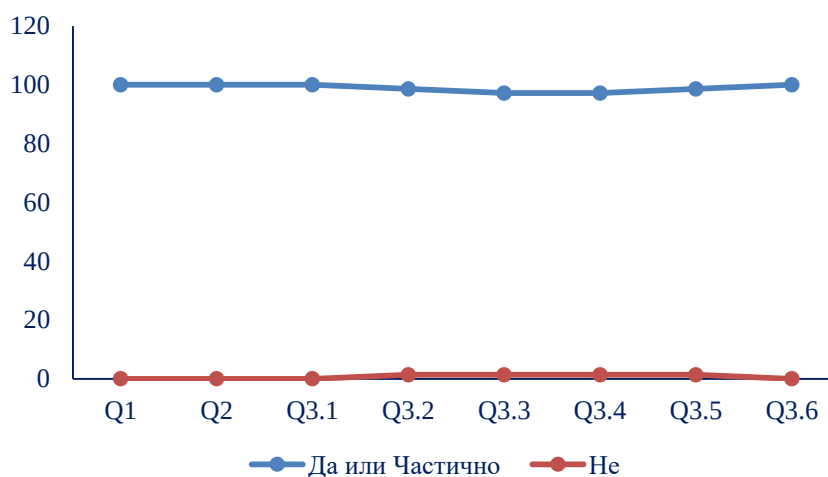
Анализ: За оценяването на третият критерий са използвани данните от Карта 2 – за специалистите. Анализът е разделен на части заради наличието на въпроси както от количествен, така и от качествен тип.

В Графика 3.1 е представено разпределението на отговорите на въпроси от 1 до 3.6. Впечатление прави почти пълната липса на отрицателно мнение (отговори „не“) за социално-педагогическите подходи, на които се основава работата в социалните услуги, затова, комбинирайки неутрицателните отговори (Графика 3.2) получаваме много висока средна оценка от 98.95% със стандартно отклонение от 1.16 процентни пункта (т.е. почти никакво колебание).

Графика 3.1

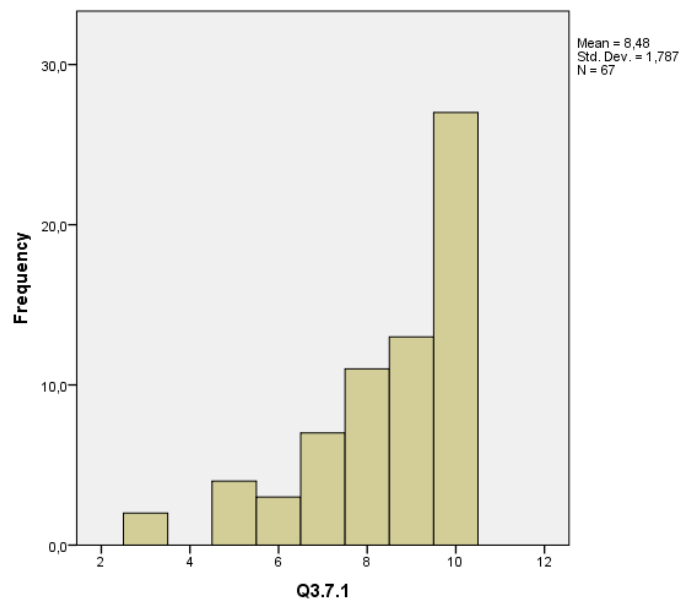
Графика 3.2

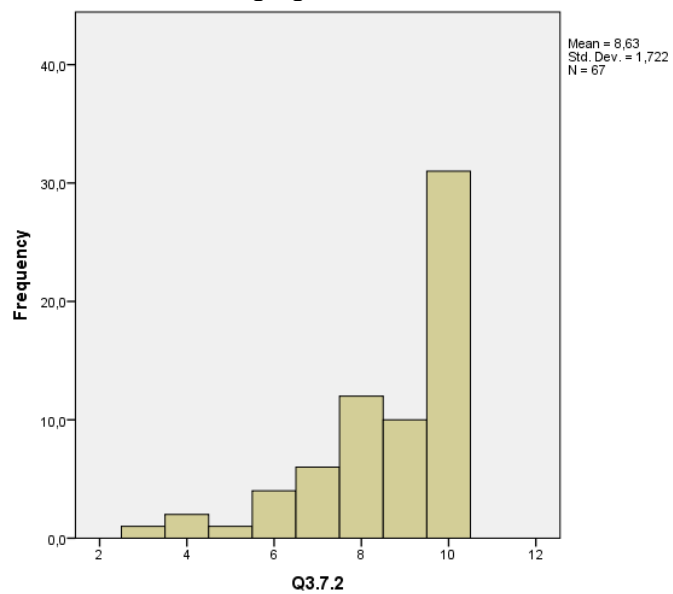
Данните от първата група въпроси в картата от тип 2 не ни дават основание да отхвърлим H_3 .

Следват въпроси от 3.7 до 3.12, които дават количествена оценка на условията и подкрепата за социално и емоционални развитие на децата в услугите. Предпочетената средна величина, която да служи за оценка на показателите е медиана. Както се вижда от хистограмите (Графика 3.3 и Графика 3.4) и боксплотове (Графика 3.5 и Графика 3.6) на два от въпросите, разпределенията не са симетрични, силно изместени са към големите стойности и има аутлайъри в ниските. Случаят е аналогичен при всички останали въпроси от групата. Затова, за да не се измести изкуствено средната оценка към по-ниските стойности, вместо средно аритметично за оценка на подвъпросите е използвана медиана. По-нататък за обобщаване на въпросите като групи от подвъпроси е приложено отново средното аритметично.

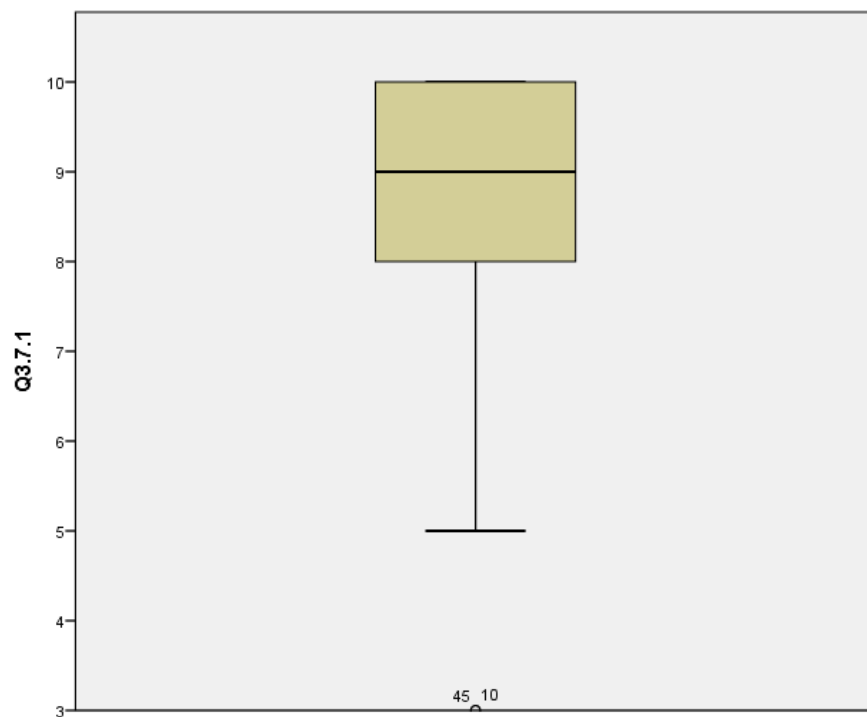
Графика 3.3

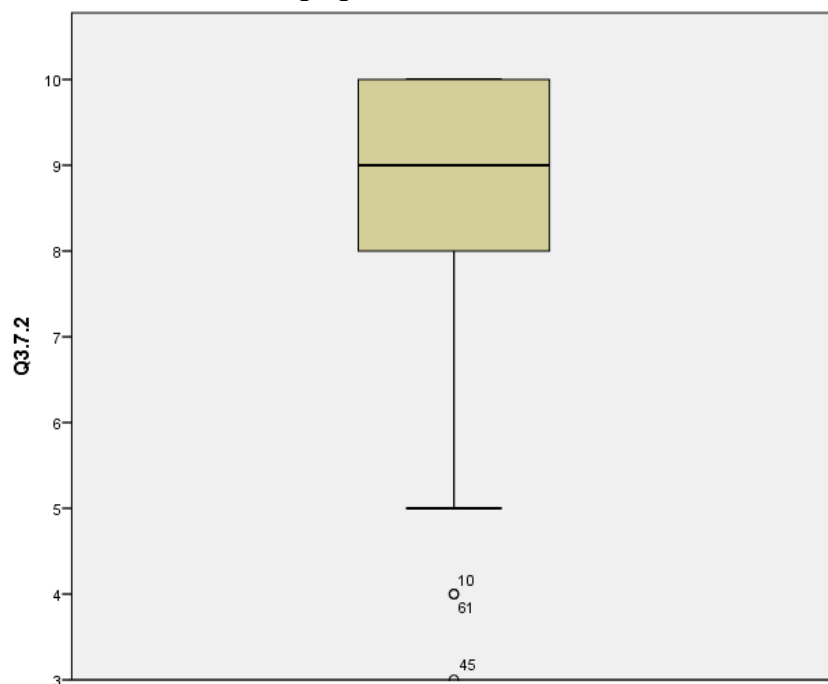
Графика 3.4

Графика 3.5

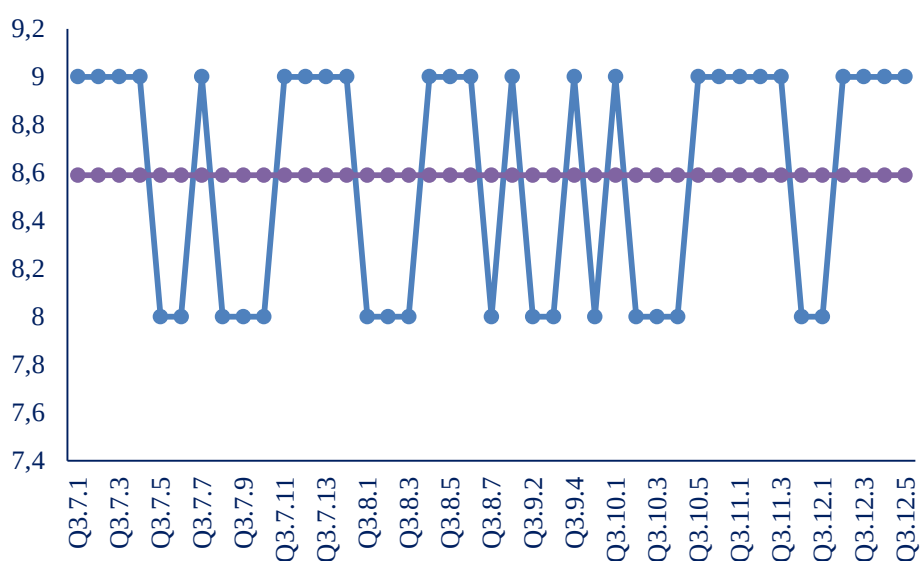

Графика 3.6

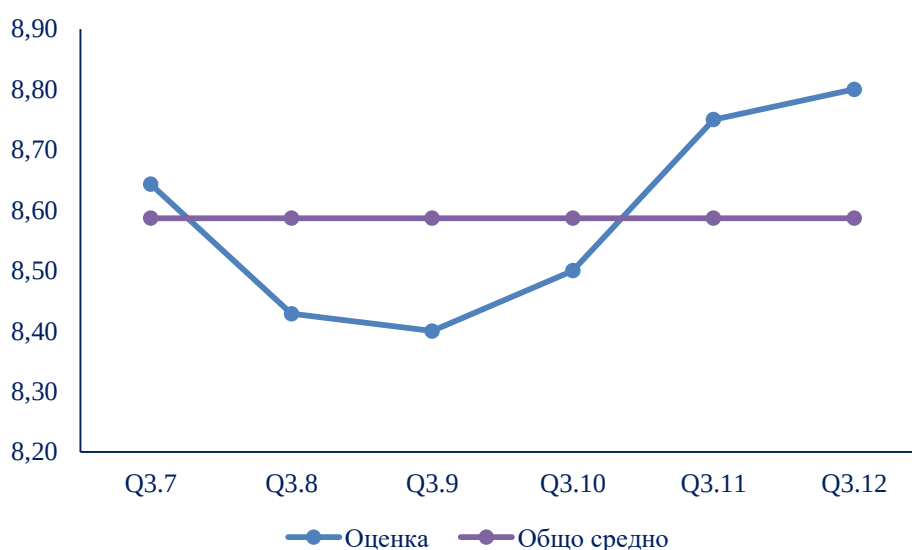

Подробното (с всеки отделен подвъпрос) разпределение на оценките на групата е представено в Графика 3.7, а усредненото обобщение по въпроси – в Графика 3.8.

Графика 3.7

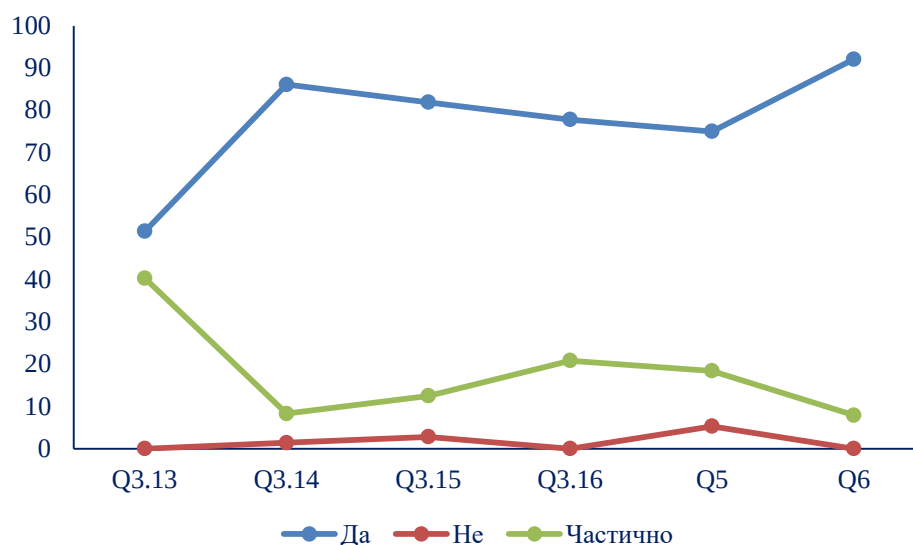
Графика 3.8

Крайната средна оценка на условията и подкрепата на различните видове умения у децата е 8.59 от максималното 10, със стандартно отклонение $\sigma = 0.15$. Оценката е висока, а малкото стандартно отклонение е показател за постоянство, така че резултатите от тази част на въпросника не могат да бъдат основание за отхвърляне на H_3 .

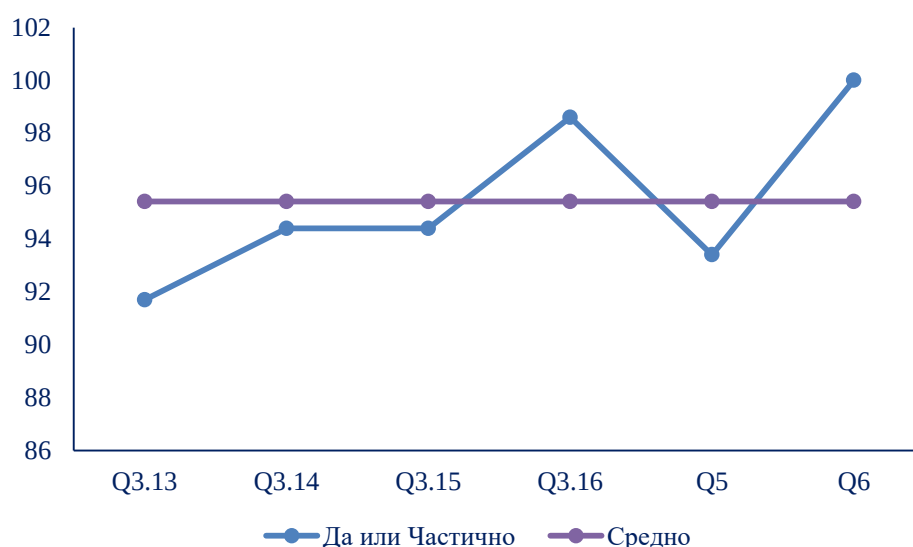
Последната част от анализа включва въпросите от 3.13 до 3.16, както и въпроси 5 и 6 от Карта 3. Разпределението е представено графично в Графика 3.9. С най-нисък процент отговор „да“ е въпрос 3.13 от карта 2 „Модификация на поведението, разгръщане на собствените възможности“. Дори в този случай отговори „не“ няма, но останалата част от отговорите са спрели на по-неутралното „частично“. Това е и въпросът с най-голям процент не отговорили (8.3%)

Графика 3.9

Графика 3.10 представя разпределението на отговорите след комбиниране на отговори „да“ и „частично“.

Графика 3.10

Средното е 95.42%, а стандартното отклонение е в размер на 2.92 процентни пункта. Високото и постоянно ниво не позволяват да се отхвърли H_3 . Внимание може да бъде обърнато на още един конкретен въпрос – 5 от Карта 3: „Социалната услуга създава трудови навици в децата“. Там с „да“ са отговорили 75%, с „не“ – 5.3% и с „частично“ – 18.4%.

Обобщение: Анализът на трите групи въпроси, отнасящи се до третия критерий, показва, че няма основание H_3 да бъде отхвърлена, т.е. нямаме причини да смятаме, че основните подходи и методи на работа в процеса на деинституционализирана грижа за деца в резидентни услуги нямат основополагащо значение и не гарантират предоставяне на качествена грижа. Въпрос 3.13 от Карта 2 може да бъде ревизиран с цел по-голям отклик. Добре е да се установи по-подробно създава ли услугата трудови навици в децата.

Общи заключения и бележки

Направените анализи показват, че не можем да отхвърлим нито една от трите хипотези в полза на алтернативите им. Можем да приемем за вярно, че деинституционализираната грижа за деца в резидентните услуги се осъществява в социо-културна и физическа среда, адекватна на потребностите им и водеща до социализация и развитие.

Рисковете и заплахите пред услугите от резидентен тип, които могат да бъдат обобщени и като такива пред процеса на деинституционализация на грижата за деца, като са изследвани и през SWOT анализ, който е инструмент за проверка на планирането и постигнатото.

В дисертационната разработка с цел обобщаване на получените резултати и оформяне на изводи и представен и SWOT анализ на деинституционализираната грижа за деца

Целта на изготвения SWOT анализ е да послужи при разработване на Модел за мониторинг на услугите от резидентен тип, като фактор за изграждане на социално-педагогическа среда за деинституционализирана грижа за деца. Този инструмент предоставя възможността да се отчетат различните вътрешни и външни фактори и да се максимизира потенциала на силните страни и на възможностите, а от друга страна да се минимизира въздействието на слабите страни.

Вид на инструмента – Упражнение за групова динамика във фокус група³

Предназначение на инструмента – Обсъждане на процесите на деинституционализираната грижа за деца в контекста на принципите и целите на Визията за деинституционализация на децата в Република България.

Цели – извършване на качествено изследване и анализ на силните и слабите страни, възможностите и заплахите на процеса на деинституционализация, който се развива като социална промяна, имаща за цел подкрепа на детето в семейството, гарантираща индивидуалното развитие на всяко дете, инвестираща ресурси в средата и в човешкия ресурс. Изготвеният анализ ще послужи при планиране и провеждане на мониторинга на услугите от резидентен тип.

Описание – SWOT анализът се изготви в рамките на малка фокус група, която докторантът организира и в нея се включиха представители на компетентни държавни институции, на неправителствени организации, работещи във сферата на защита на правата на децата и независими експерти. При проведената груповата дискусия всеки от участниците имаше за цел да изрази първо позицията на организацията, която представлява, своята гледна точка по темата и в тази връзка не се поставяха ограничения.

³ Фокус групата се сформира от шест човека, двама от изпълнителната власт – ДАЗД и АСП, двама от неправителствени организации и двама независими експерти. Групата проведе две срещи, в периода август-септември 2019 г.

Всички участници от фокус групата имат богат професионален опит, работели са в един или друг период на изпълнението на Проект „Детство за всички“ и на деинституционализацията на грижата за деца. Познават процесът на деинституционализация от неговото първоначално обсъждане, през неговото стартиране, и през развитието и изпълнението му. Част от тях са доставчици на социални услуги в центровете за настаняване от семеен тип. В групата бяха включени и изследователи, работели по различни проекти за изследване на процеса на деинституционализацията и изградили рефлексия от собствения си опит. Подходът на работата в групата се определя като **„структурирано учене от опита“**⁴. Метод, създаден за изучаване и насърчаване на промяната и който отчита ключовата роля на личното участие, в процеса на деинституционализация на грижата за деца. Избран е не само заради рефлексията на всеки от участниците, но и защото отчита ключовата му роля в процеса на познанието. Гарантира активно включване на всеки експерт, но и всеки става изследовател на собствената си роля и участие в процеса на социалната промяна, наречена деинституционализация.

Подходът за **изследване в хода на действието** се използва по две причини: От една страна – поради своята пригодност за изучаване на сложни и многопластови процеси на промяна, а от друга – поради своя освобождаващ и овластяващ потенциал. Опитът, натрупан от използването на този метод показва, че той работи в български контекст и може да допринесе за успеха и осмислянето на трансформационни начинания като напр. изследвания процес на преход към деинституционализирана грижа за деца.

В настоящето изследване основните изводи се представят под формата SWOT анализ. В контекста на работата участниците във фокус групата се поставиха в различни роли и това стана повод за активиране на тяхната рефлексия и учене чрез действие. Във фокус групата беше изразено мнението, че е важно да има общо споделяне на силните и слабите страни на процеса, на възможностите и заплахите, като всеки един участник, независимо от позиция, която заема, коментира всички аспекти на SWOOT анализа.

⁴ Шон, Д., „Практикуващият рефлексия“ (“The reflective practitioner”, Schoen, 1983),

SWOT анализ

СИЛНИ СТРАНИ	СЛАБИ СТРАНИ
1. Приета е Национална стратегия „Визия за де-институционализирана грижа за деца“, с ясен фокус за действие, политически ангажимент и широка обществена подкрепа. 2. Осигурено финансиране от Европейския съюз на изпълнението на Плана за действие, което е в рамките на 100 млн. лв. за периода 2010-2016 г. и 163 млн. лв. за 2016-2020 г. 3. Успешно реализирани редица проекти в областта на деинституционализацията на грижата за деца, като с най-видими и реални резултати е проект „Детство за всички“. 4. Разширена е мрежата от социални услуги в общността за деца и семейство. 5. В периода 2010 и 2017 г. са закрити общо 97 институции за деца, от общо 137. 6. Изградена е нова социална инфраструктура, наличие на модерен и функционален сграден фонд. 7. Изготвени са областни анализи на потребностите от социални услуги и са приети регионални стратегии за развитието им. 8. Разработени са нови модели на грижа, включваща приемна грижа, настаняване при близки и роднини, осиновяване. 9. Установени са подходи на работа, които се основават на принципите: че всяко решение, свързано с децата, се основава на индивидуални оценки; конференции по всеки случай и редовни прегледи на настаняването на детето в услугата. 10. Намален капацитет на услугите от резидентен тип, в които вече се настаняват до 14 деца, с което може да се гарантира прилагане на индивидуален подход на работа, основан на потребностите на децата. 11. Има подготвени специалисти с професионален опит в работа с деца. 12. Създадени са устойчиви мрежи от неправителствени организации за подкрепа и консултации на ДИ. 13. Приет е Актуализиран план за действия	1. Нивата на бедност в България остават устойчиви, което се отразява на семействата и на грижата за децата. 2. Трудно се променят обществените нагласи и възприятия към различните деца. 3. Система за закрила, в която специалистите са претоварени и често демотивирани. 4. Липса на адекватни системи за мониторинг, с което се забавя промяната. 5. Процесът се развива с фокус върху сградите, а не толкова върху потребностите на децата и семействата. 6. Липса на достатъчно услуги и ресурси за подкрепа на семейството, като превенция на изоставянето на деца. 7. По-малко от 10% от децата от закритите домове се върнати в семействата си. 8. Липса на системност в социална работа с родителите. 9. Все още преобладава медицинския модел към увреждането; 10. Механизъм за финансиране на услугите, който не е диференциран в зависимост от потребностите на децата. 11. Методика, която определя щатното разписание и обвързва услугите. 12. Липсва изградено разбиране у персонала на услугите за индивидуалния подход и как той се прилага в практиката. 13. Липсват концепции за социално-педагогическа работа с децата. 14. Ограничени финансови ресурси за дейности и работа с децата в услугите. 15. Недостатъчна обществена подкрепа на услугите и на децата в тях. 16. Системни проблеми с броя, квалификацията и текучеството на персонала, липса на специалисти в услугите. 17. Прилагане на институционални практики, липса на чувствителност у персонала и разбиране за потребностите на децата. 18. Липса на човешки ресурс за покриване на необходимостта от придружаване на децата извън услугата. 19. Липса на специализиран транспорт за придвижване на децата до училище или до центровете.

на изпълнението на Националната стратегия 2016-2020 г. 14. Има изграден капацитет и разбиране за процеса на ДИ в местната власт и в общността.	20. Липса на перспектива за децата и младите хора след напускане на услугите. 21. Неефективна интеграцията на децата в общността. 22. Липса на целенасочено събирана информация и мониторинг на ниво конкретно дете. 23. Процес без данни, не се събират данни и информация за децата и младежите в услугите. 24. Недостатъчно развит капацитет в общините за управление на социалните услуги за управление на социалните услуги за деца.
ВЪЗМОЖНОСТИ 1. Формиране на устойчиво разбиране за значимостта на социално-педагогическата среда в услугите, като фактор, който ги доближава до характеристиките на семейната грижа. 2. Целенасочени инвестиции и развитие на социално- педагогическата среда в услугите, като необходимо условие за развитието на децата. 3. Изграждане на нова физическа среда с по-ясни характеристики на семеен дом. 4. Подкрепа и популяризиране на добрите практики в услугите, съвместно с НПО. 5. Създаване на среда за обмяна на знания и опит. 6. Промяна във финансовия механизъм 7. Увеличаване на щата в услугите от резидентен тип. 8. Обучения на персонала за клинична и терапевтична работа с децата. 9. Насърчаване на отношения на привързаност и доверие. 10. Широка експертна и обществена подкрепа. 11. Надграждане на уменията, експертността на персонала за използване на възможностите на физическата и пространствената среда. 12. Изграждане на адекватна система за	ЗАПЛАХИ 1. Рецидив на остарели институционални практики на грижа и придържане към „медиализиран“ подход. 2. Бюджетът за издръжка на услугите за деца остава недостатъчен и рисков по отношение на грижата, особено за деца със специфични потребности. 3. Липса на капацитет и умения у персонала за предоставянето на алтернативна грижа. 4. Дефицит на работна сила и текучество на кадри. 5. Недостатъчни знания и умения за ефективни интервенции на групово и индивидуално ниво. 6. Тенденции за нарастване на нискоквалифициран персонал в услугите за деца. 7. Недостатъчна подготовка на персонала и липса на супервизии. 8. Недостатъчен брой наблюдения и индивидуални консултации. 9. Ниски трудови възнаграждения в сферата и липса на обществен статут на професиите в социалната сфера. 10. Децата не участват активно в различни дейности и процедури, както и не се търси и зачита тяхното мнение от страна на възрастните. 11. Насилие в услугите и използване на

мониторинг. 13. Въвеждане в институцията на омбудсмана на механизъм за независим мониторинг. 14. Приемане на дългосрочна стратегия за развитие на работната сила. 15. Промени в законодателството – влизане в сила на новия Закон за социалните услуги и подзаконовата нормативна уредба към него. 16. Профилиране на услугите за деца с тежки увреждания, които се нуждаят от медицинска грижа и за деца с психични проблеми. 17. Гарантиран минимален пакет от услуги за подкрепа на деца и семейства, работещи на регионален принцип; 18. Развитие на системите за ранна детска грижа в образованието, здравеопазването и социалната сфера. 19. Въвеждане на индикатори за измерване на ефективността на инвестициите в процеса на деинституционализираната грижа за деца. 20. Въвеждане на индикатори за измерване на развитието на децата	методи, уронващи достойнството на децата. 12. Липса на междусекторно сътрудничество, общо разбиране и споделени ценности между професионалистите в различните сектори. 13. Липса на достатъчно услуги в общността и дейности, които да отговарят на психосоциалните и педагогическите потребности на децата. 14. Животът на децата в услугите от резидентен тип не се възприема като цялостен процес, а само като физическа грижа. 15. Децата не поддържат връзка със своите родители и близки. 16. Създава се устойчива зависимост на децата от грижата. 17. Липса на дългосрочни решения за децата.
---	--

ГЛАВА ЧЕТВЪРТА

Концептуален модел на независим мониторинг на социално-педагогическата среда за деинституционализирана грижа за децата в услуги от резидентен тип

Глава четвърта на дисертационното изследване представя концептуалната визия на Модел на независим мониторинг на социално-педагогическата среда, който ще се използва от институцията на омбудсмана за наблюдение и оценка на деинституционализираната грижа за децата в услугите от резидентен тип.

4.1. Възможности за оптимизиране на социално-педагогическата среда за деинституционализирана грижа за децата в услугите от резидентен тип (ЦНСТ и ЦНСТДМ) – актуални решения за концептуално усъвършенстване на българския модел

Акцентът в тази част от дисертационния труд се поставя върху специфичната социално-педагогическата и културна среда, в която се отглежда детето, настанено в ЦНСТ и ЦНСТДМ, с нейните характерни особености и ресурси, както и за търсене на отговори на въпроса – **Как една услуга може да се превърне във временен дом за децата в риск, за да може да изпълни адекватно задачите си?** Използвани са Общите европейски насоки за преход от институционална грижа към грижа в общността и Насоки за алтернативна грижа на ООН, както и Стандартните правила на ООН за равнопоставеност и равни шансове за хората с увреждания, приети от Генералната асамблея на ООН, 1993.

Разсъжденията са развити на база разбирането, че деинституционализирана грижа за децата в услугите от резидентен тип или „като живот в общността“, е процес на пре моделиране на системата от взаимодействия и отношения в тях на три нива: **първото** „вътрешно“ между субектите – деца и възрастни в общността, **второто** – между общността в широкия смисъл на понятието и новият тип изисквания за грижи за развитието и социализацията на децата с потребности и **третото**, свързано с възможното усъвършенстване на правно-нормативната база, регулираща процеса на „грижа за децата за живот в общността“. Резултатите в случая трябва да насочват към промяна в статусната характеристика на децата, отглеждани в среда, различна от биологичното семейство и възможност за друго качество на живот в общността.

Направените проучвания в предходната глава на дисертационния труд и на основание издигнатите хипотеза и подхипотези, безспорно са основание за следните **изводи**:

- **първият** – в съществуващите резидентни услуги (в конкретно изследваните ЦНСТ и ЦНСТДМ) все още проблема „актуална и адекватна социално-педагогическа среда“, като необходима за детското развитие и близка до семейната

среда, не е изследван и не е решен, независимо от принципите на процеса на деинституционализация на грижата, които налагат такова разбиране;

- **вторият** – обосновава се необходимостта от стимулираща детското развитие и социализация **социално-педагогическа среда** в услугите от резидентен тип, която да съдейства за активно общуване с детето и практикуване на дейности, съответстващи и същевременно развиващи неговия потенциал.

Съществените основания, визиращи смисъла на тази необходимост, са както следва:

1. Деинституционализацията е процес на преход от грижи и отглеждане на деца в институции към осъществяване на тези дейности в социални формати, услуги от резидентен тип, най-вече центрове от семеен тип или т.нар. грижа в общността, което предполага коренно различни физическо и социално пространство за активни дейности, за развитие и социализация на децата.

2. Семейният тип грижи за децата, предполага нещо много важно – преход от формални към съвместяване на формални и неформални социални, емоционални и интелектуални взаимодействия между деца и възрастни, осъществяващи дейност в услугите от резидентен тип.

3. Социално-педагогическата среда в услугите от резидентен тип, конкретно в ЦНСТ и ЦНСТДМ, е съществена част от базовите условия за удовлетворяване потребностите на всяко дете от дейности, материали и средства за действия и поведенчески изяви. Това е пространството, в което детето живее и пространството, от което може да се учи непрекъснато.

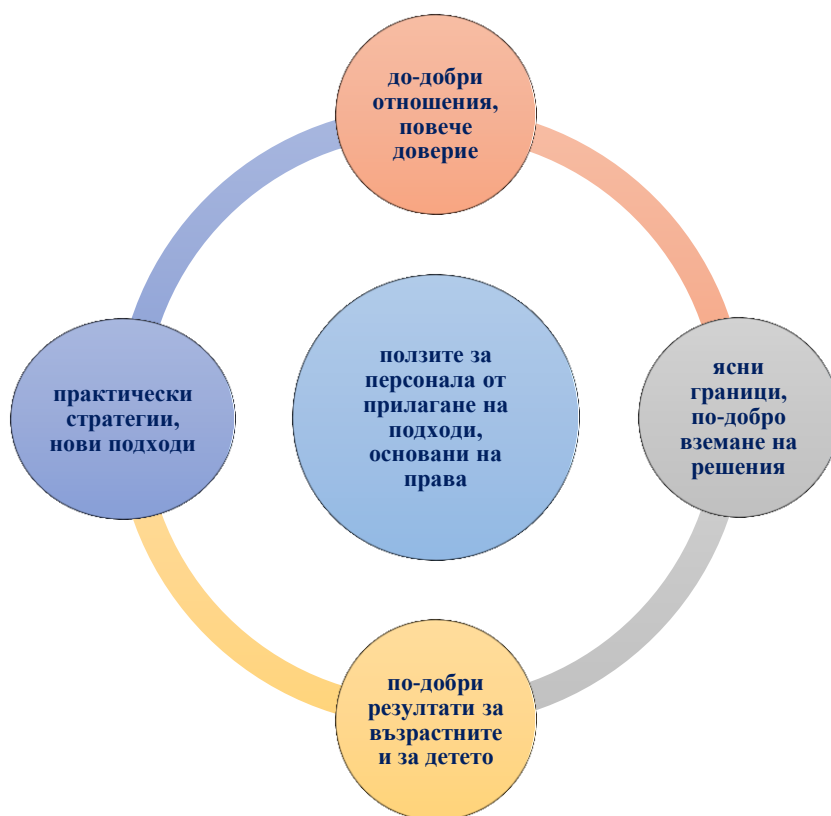
Важните акценти, коментирани в тази част на изследването, са:

- необходимост от „**отворен тип**“ среда за отглеждане на детето в услугите от резидентен тип, с цел общуване и разширени социални контакти;
- формиране на среда на „**доверие, близост и взаимно уважение**“, основана на хармонични взаимодействия и лично отношение към всяко дете;
- прилагане на **подходи, основани на правата на децата**;
- спокойно разрешаване на стресови ситуации;
- предоставяне на „**обещаваща**“ среда, осигуряваща по-голяма подкрепа на децата и младите хора, като ги запознава с предизвикателствата и им предоставя стратегии, които да използват;
- добра регламентация за отношенията между персонала и децата;
- възможности за осъществяване на преход от подозрение към доверие, от хаотични въздействия към добре регулирани и хармонични социално-педагогически и психологически обосновани взаимодействия, от приоритетно формални към приоритетно неформални взаимодействия и нови стратегии.

Фиг. 1 Ползите за децата от прилагане на подходи, основани на правата им

Фиг. 2 Ползите за персонала при прилагане на подходи, основани на правата на децата

В дисертационният труд е направен опит да се дефинира ефективната социално-педагогическа среда, като композирана от три основополагащи компонента, а именно: **външно пространство; вътрешен дизайн т.е. организация на вътрешното пространство, съобразно потребностите на децата и начина им на живот и социално-педагогическите взаимодействия между деца и възрастни в тях, и всички те организирани по начин, гарантиращ спазването на стандартите на правата на детето.** Естествено се отчитат и задължителните медицински и административни изисквания към средата, които не са предмет на настоящето изследване, макар да е налице взаимна зависимост. Тук акцентите са доста конкретни и са както следва: върху архитектурната визия на външния и вътрешен дизайн на пространството; върху организацията на средата – провокираща, удобна и лесно променяща се, цел създаване на „хармония между битовите условия на живот и междуличностните взаимоотношения“ (по Бузов, Е., 2010); върху многообразието от конструктивни варианти с надеждни функционални решения на средата; върху изискванията на Наредбата за критериите и стандартите за социални услуги за деца, приета през 2003 г. относно физическата и пространствената среда на социални услуги, които обаче са много общи и касаят единствено личното пространство и място за лични вещи на децата; върху уредбата на „личното пространство“ за всяко дете, спазвайки принципа „Ние зачитаме твоето право на собственост, така както очакваме и ти да уважаваш пространството и собствеността на другите“; върху визията и функциите на общите помещения; върху „контактите“ с природата, с цел обогатяване на опита на

децата; за статута на децата и компетенциите на работещите в системата; върху неформалното общуване и процесите на отваряне на центъра към околния свят, както и върху процеса на приемане на децата от центъра в общественото пространство и пр.

Собствените наблюдения и резултати от изследвания в реалността „грижа за децата в общността“, и конкретно в услугите от резидентен тип, са основание за извеждане на необходимостта от прилагане на **общ детецентриран подход с възможност за операционализиране чрез технологията „от детето и за детето“**. Подходът и технологията се приемат за съществена част от социално-педагогическата среда в услугите от резидентен тип. **Технологията е** изградена върху **принципа за познаване на детето**, предполагащ ознаване и разбиране на биологичната, социалната и личностна програма на детето за развитие и социализация и върху тази основа програмиране и перманентно актуализиране на детския потенциал.

Социално-педагогическата среда се разглежда като съвкупност от различни стратегии, които се прилагат, за да се създаде положително и продуктивно преживяване на децата. Тя се определя като включваща в себе си:

- организиране на дейности – адекватно планиране, добре структуриране творчески задачи, но в рамките на възможностите на децата.
- физическо организиране на средата.
- ефективно използване на времето – интересни и ангажиращи дейности.
- спокойна и продуктивна атмосфера.

В разработката е защитена тезата, че приоритет в работата с децата в ЦНСТ и ЦНСТДМ трябва да е възпитанието им, независимо от равнището на потенциално им развитие, на възможностите за разбиране на възпитателните интеракции и отражението им в поведенческите им изяви, а не само грижата, в нейното битово изражение.

Съществен е акцентът в тази част от дисертационния труд върху използването на понятията „обгрижване, възпитателен процес, предоставяне на социални услуги и много по-рядкото ползване на социално-педагогически взаимодействия“. Всъщност, наблюдава се противоречие между целите и задачите на центровете, центрирани към детето с неговите проблемни сфери и конкретните изисквания към персонала. Изводите са, че организираното, съдържателно и развиващо взаимодействие с децата, както и нравствено-естетическите аспекти на възпитателното съдържание все по-рядко присъстват като цели и задачи на новите услуги. Тези изводи поставят редица предизвикателства пред социалната педагогика като теория и практика, както и към конкретни социални дейности.

Предложенията в дисертационното изследване насочват към:

- Насърчаване за създаване и поддържане на контакти на децата с други деца и възрастни.
- Условия и подкрепа за социално и емоционално развитие на децата в услугите.

- Условия и подкрепа за упражняване на игрови практики и участие в игрова дейност.
- Условия и подкрепа на езиковото развитие на децата - слушане и разбиране на устно и писмено слово, говорни упражнения.
- Условия и подкрепа развитие на когнитивни умения у децата – възприемане, внимание, памет, мислене.
- Условия и подкрепа за усвояване на умения за участие в художествено-творчески дейности;
- Условия и подкрепа за подпомагане физическото развитие на децата.
- Условия и подкрепа, свързани с ориентацията за училищната институция.
- Условия и подкрепа за установяване на връзка със съседската среда.

Очаквани резултати:

- Напредък в способността на децата да се концентрират и учат;
- Подобряване на здравословното им състояние;
- Преодоляване на негативните последици от институционализираното детство.
- Максимално развитие на детето и социализация.

Друг съществен проблем, за който има предложени решения в дисертационния труд, е организацията на работа и компетентности на екипа. Познаване на историите на децата помага за ангажираността на персонала, за начина на общуване с детето, създават се възможности за наблюдение и анализ на поведението на детето и дава информация за чувствата, които изпитва. За да се осигури последователен и индивидуализиран подход към децата и да се поддържат високо качество на грижа, като крайната цел е създаване на истински дом, избягване на институционалната атмосфера и организационна култура, която създава зависимости. Наличие на малък, постоянен и овластен екип, е фактор за изграждане на емоционална привързаност с децата. Позоваванията са на основание наблюдаваните добри практики в системата, както и се базират на опита на докторанта.

За постигане на по-високо ниво на компетентностите на екипа, се акцентира върху необходимостта от обучения, като се правят предложения за цикъл от теми, изведени в резултат на опита и наблюдението на услугите:

- Теория на привързаността и последици от липсата на привързаност
- Раздяла и загуба при децата
- Развитие на детето, забавяне в развитието и емоционално развитие
- Значение на идентичността
- Правата на детето
- Справяне с предизвикателно поведение
- Разпознаване и справяне с последиците от малтретиране
- Общуване с деца
- Значението на играта и дейностите с деца

- Ролята и значението на социално-педагогическата среда за деинституционализирана грижа за деца.

Обучителни модули:

- Роли и отговорности на ключовия работник
- Участие на децата при вземане на решения;
- Резилианс и изграждане на самочувствие
- Безопасност на децата, сексуална култура
- Култура и обичаи
- Първа помощ
- Подпомагане на контактите с родителите
- Обсъждане на случаи

По същество социално-педагогическата среда е динамична като организация и съдържание. И още „тя не е просто непосредственото контактно обкръжение, но задава еталони за сигурност, на идентификация и на подражание; задава параметри на свобода на личностна активност, за изява и отговорност“ (Попков, 2015)

Обобщение: В по-обобщен вид, практиките, идеите и моделите относно елементите, организацията и съдържанието на социално-педагогическата среда в ЦНСТ и ЦНСТДМ могат да се представят, както следва:

- **Оптимална външна среда**, удовлетворяваща потребностите и равнището на развитие на децата, предлагаща възможност за дейности и действия в естествена среда, за активно възприемане и преживявания в околния свят;

- **Съдържателна, функционална, разнообразна, безопасна и доверителна вътрешна среда**, осигуряваща възможност (макар и в ограниченото пространство на центъра) за действия и учене, за адекватна ориентация в пространството на центъра, за реакции и поведения, съответстващи на изисквания и правила;

- **Екип от компетентни професионалисти**, организиран спрямо специфичните потребности на настанените в центровете деца;

- **Група от деца с добре идентифицирани проблемни сфери**, настанени в услугата на основание предварително диагностициране, съблюдаване на медицински предписания, социални изисквания, равнище на развитие, възраст, пол, социален статус и пр.

- **Специализирано, формално и неформално педагогическо взаимодействие между деца и възрастни**, регламентирано чрез подходи и принципи, методи и средства, индивидуални проекти относно детското развитие, перспективни цели и задачи

- **Позитивен социален климат на доверие, помощ и грижа, позволяващ функционирането на системата за закрила правата на всяко дете.**

4.2. Националният омбудсман като независим орган за мониторинг и защита на правата на децата в процеса на деинституционализация на грижата за деца в България

Създаването на институцията на омбудсмана безспорно е процес, породен от обществената необходимост и очаквания за ефективна правна защита за правата и свободите на гражданите и то в контекста на демократичните ценности, които очевидно са споделени от българското общество. Вниманието в дисертационния труд към институцията на националния омбудсман е по повод неговите функции и ресурси, които са му възложени, а именно да наблюдава процесите на обществени реформи в контекста на правата на човека, в случая деинституционализацията на грижата и въздействието, които произвежда върху детето и семейството. Омбудсманът защитава правата на детето като извършва независим мониторинг върху публичните места за грижа за детето и всички резидентни услуги, като целта е да се гарантира, че не се допуска нарушаване на правата и интересите на децата.

Фиг. 3 Функциите на националния омбудсман за защита на правата на детето

Институцията на омбудсмана на Република България получава Статут „А“ по Парижките принципи, като отговаряща на всички условия за независима правозащитна институция на национално ниво. Тя е важна част от системата от органи, които имат задължението да наблюдават социалните услуги за деца, като това налага разработването и въвеждането на редица инструменти за независим мониторинг. Мониторингът на правата на човека е специфична форма на проучване и анализ с акцент върху оценката на степента, в която правата се реализират в действителност⁵.

Основанията за насоченост към институцията на омбудсмана, в позицията му на независим орган, се допълват и от разбирането за необходимостта от извършване на постоянен независим мониторинг на **процеса на деинституционализацията на грижата за деца**, както и поради публично споделените тези:

- ДИ не е само процес на затваряне на старите институции, а е свързан и със създаване на подходяща среда, в която детето да има възможността да развие своя пълен потенциал.
- Гарантиране, че в процеса на ДИ се спазват правата на децата и се насърчава промяна на общественото мнение и отношение към децата в публична грижа и правото им на пълноценна интеграция в обществото.
- Следи за рискове относно безопасността, здравето и развитието на децата.
- Подкрепата на семействата, като фактор за предотвратяване на раздялата с детето.

Перспективите в този план са свързани със създаване на цялостна система за независим мониторинг на услугите от резидентен тип, основан върху идеята за правата на децата, позициониращ конкретни изисквания за тяхното развитие, възпитание, образование, социализация, както и изисквания към средата, в която те се отглеждат и възпитават.

4.3. Развитие на Модела за независим мониторинг от институцията на омбудсмана в услугите от резидентен тип, основан върху правата на детето

Обективните обстоятелства за преглед и развитие на Модел за независим мониторинг от институцията на омбудсмана в услугите от резидентен тип, основан върху правата на детето, се базират на разбирането, че децата в услугите от резидентен тип са изправени пред многобройни бариери, както по отношение на упражняване на основните им права, така и пред бариери, свързани с образованието, комуникацията, негативното отношение и обществени стереотипи, структурни и законови трудности (по Маркова Г., 2018 г.). Това са бариери, които оказват отражение върху тяхното развитие, възпитание, социализация и адекватна ориентация и поведение в социума. В този контекст се извежда тезата, че организационната култура на новите услуги трябва да създаде условия за преодоляване на тези бариери чрез създаване на подходяща

⁵ Инструментът CHARM – инструмент за мониторинг на правата на детето и превенция на насилието над деца, май 2017

социално-педагогическа среда, в която могат да се развиват позитивни взаимодействия, отношения, доверителни връзки и привързаност на децата. Моделът на независим мониторинг, създаден в рамките на това изследване, има амбициите да изследва възможностите за преодоляване на тези бариери, като чрез използване на редица инструменти да спомага за компенсиране и преодоляване на предизвикателствата.

Поради изследваната и доказана повишена уязвимост на децата, които се отглеждат в алтернативна грижа, международните правозащитни стандарти и Конвенцията на ООН за правата на детето изискват тази грижа да бъде обект на редовен мониторинг. Това задължение произтича и от чл.19 от Конвенцията, според който държавите-страни по Конвенцията следва да предприемат всички необходими мерки за закрила на детето от всички форми на физическо или психическо насилие, посегателство или злоупотреба, липса на грижи или небрежно отношение.

В синхрон с препоръките, в рамките на това изследване, се създава модел за независим мониторинг и оценка на услугите от резидентен тип за деца, с фокус върху социално-педагогическата среда в тях. Моделът е разработен, за институцията на националния омбудсман. Целта е той да бъде апробиран и след това да стане част от инструментариума за независимото наблюдение за защита на правата на децата, извършвано от омбудсмана, в изпълнение на неговите нормативно регламентирани функции. Целта на този инструмент е идентифициране и преодоляване на пречки пред децата в резидентните услуги да упражняват правата си, да измерва въздействието на общата законова и политическа рамка върху тях, както и наблюдение и измерване на резултатите, които постигат децата.

Мониторингът е структуриран като специална информационна система за повтарящи се наблюдения и анализ на един или повече елементи от състоянието на социално-педагогическата среда, на отношението на персонала, децата и общността към живота в центровете за настаняване и е предназначена да регистрира, преценява и прогнозира въздействието на различни фактори. Основава се на препоръките на Комитета на ООН за правата на детето относно дейностите по наблюдението: разработване на система за оценка на въздействието на прилагането на законодателството и политиките; разработване на индикатори и референтни показатели; поддържане на база данни, съдържащи информация за практиките, използвани в услугите за деца.

Моделът за мониторинг използва инструментариум, изграден от различни инструменти, които ще бъдат използвани преди, по време и след осъществяване на мониторингови посещения, с което ще се гарантира извършване на последователен и качествен мониторинг. В процеса на изготвяне на модела за мониторинг се следва целта за разработване на специален инструментариум, адаптиран за центровете за настаняване от семеен тип, поради това, че тези резидентни услуги изградиха широката база от услуги в общността, като основно поеха децата от закритите институции.

В процеса на разработване на модела за независим мониторинг, са проучени и ползвани различни модели за мониторинг на услуги от резидентен тип, някой от тях адаптирани за целите на това изследване; както и модели, разработени с участието на докторанта, в качеството му на ръководител на Проект „Детство за всички“ и Проект „Укрепване на капацитета на омбудсмана на Република България за независим мониторинг и популяризиране на правата на децата“, реализиран от омбудсмана в партньорство с УНИЦЕФ България и УНИЦЕФ Норвегия; адаптирани части от Инструментът CHARM – инструмент за мониторинг на правата на детето и превенция на насилието над деца, създаден в рамките на проект „Идентифициране и превенция на злоупотреба с деца с интелектуални затруднения и психични разстройства в институции“ и реализиран в партньорство на неправителствени организации от няколко държави.

В процеса на мониторинг се търсят доказателства, че:

- в услугите от резидентен тип има създадени механизми за осигуряване на среда и възможности за максимално развитие на всяко дете;
- за детето се грижат добре подготвени и овластени специалисти, които прилагат дете-центриран подход в работата си;
- детето е включено в промяната и има водеща роля в нея; неговото мнение се търси активно, то е свободно да изразява своите желания, които се подкрепят и стимулират;
- детето се разглежда като част от семейната система; професионалистите фокусират работата си върху превенцията на раздялата като подкрепят семейството и неговото активно включване в целия процес на вземане на решение и грижа за детето.

Концептуалният модел на независим мониторинг е синхронизиран с функциите на омбудсмана, регламентирани в Закона за омбудсмана, както и с функциите му на Национален превантивен механизъм против изтезанията и нечовешкото отношение. Част от инструментите на модела се прилагат и към настоящия момент от Дирекция „Права на детето“, която докторантът ръководи. Моделът на независим мониторинг, създаден в рамките на това изследване, има амбициите да стане съществена част от континуума на различните типове мониторинг, но без да дублира съществуващата нормативна регламентация, а по-скоро като надгражда и подобрява възможностите за развитие и интеграция на децата, отглеждани в услуги от резидентен тип и се фокусира върху социално-педагогическата среда, качеството на грижа и качеството на живот на децата.

За целите на тази концепция, мониторингът се разглежда като инструмент за наблюдение и периодично отчитане на изпълнението на набелязаните мерки за развитие на социално-педагогическа среда в услугите, които предоставят грижа, близка до семейната. Чрез мониторинга се отчитат резултатите от предоставянето на социалната услуга за децата и степента на постигане на целите, заложи в стратегическите документи за деинституционализация на грижата и по-конкретно в методическите указания, т. е. приносът им за подобряване на качеството на живот на

децата, тяхното развитие и възможности за включване. Акцент се поставя върху: използваните ресурси в услугата; мониторинг на изпълнение на дейностите и/или процесите; и най-вече върху резултатите за децата. В хода на мониторинга се констатира предизвикателствата и трудностите пред деинституционализираната грижа, като се идентифицират възможностите и ресурсите за корекция. С тази цел се извършва не само пасивна констатация на факти, но и подкрепа за моделирането на процеси и да прилагане на подходи, основани на правата на детето. Така процесът на наблюдение може да гарантира качеството на грижа, на основата на прогнозиране и анализиране.

Мониторингът е сложен инструмент, който:

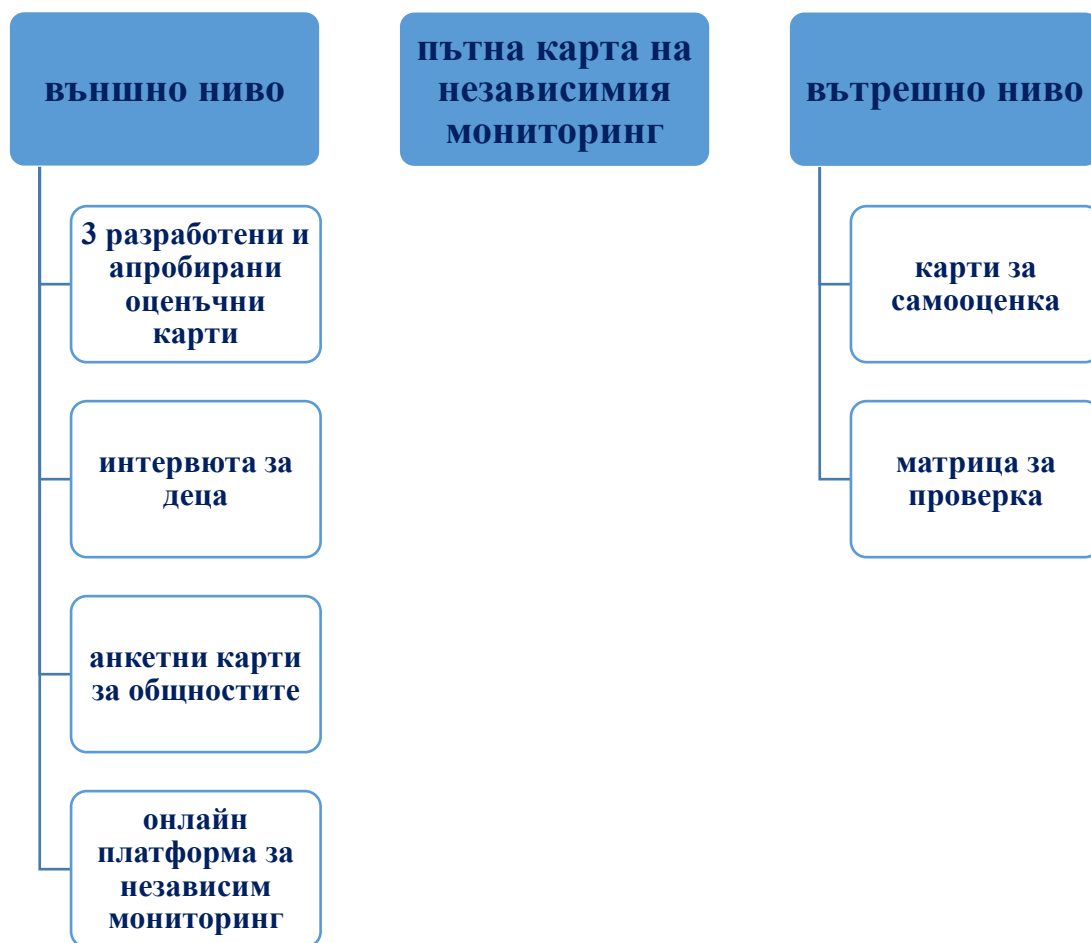
- Изучава и използва опита на професионалистите в услугите от резидентен тип (прилагайки метода „обучени в действие“⁶).
- Подкрепя персонала за развитие на знания и умения, като прилага инструмент за самооценка, матрица за проверка, както и използва ефективно препоръките, които се отправят към компетентните институции.
- Изследва качеството на услугата през наблюдение на развитието на децата.
- Създава пространство, чрез което се разпространява добрата практика, създадена в услугите.
- Влияе върху публичните политики и общественото мнение.

В процеса на разработване на Модела за независим мониторинг, основан на правата на детето, е разработена структура на **Индикатори за наблюдение**. Прилага се социално-правен подход, като се събират първични данни: количествени и качествени. Наблюдението се извършва въз основа на принципите, залегнали в Конвенцията на ООН и са базирани на подход, основан на правата на детето, като се осигурява участие на персонала, децата и общността. По този начин идентифицира в хоризонтален и вертикален план трудностите пред услугите от резидентен тип, които възпрепятстват развитието и социализацията на детето.

Индикаторите, които са разработени за целите на изследването и които са източник на информация за множество процеси, са: **структурни индикатори; процесни индикатори и резултатни индикатори**. По време на процеса на наблюдението се събират количествени и качествени данни за социално-педагогическата среда, за ежедневиия живот на децата в услугата, за отношението на персонала и на общността, като се използва за сравнителна база универсалните стандарти, основани на правата на децата.

⁶ Обучение в действие (на английски: *action learning*) е образователен метод, при който хората работят и учат заедно, като се заемат с истински проблеми и въпроси, както и разсъждавайки върху своите действия.

Фиг. 4 Модел за независим мониторинг

А. Мониторинг на първо ниво – вътрешен

Това ниво е базово по своята основна същност и има функции на вътрешен мониторинг, но съдържа в себе си и други елементи, за които се използва външна намеса, като подкрепяща процеса на вътрешното оценяване. Концептуалната система за мониторинг се основава на разбирането, че първото ниво се концентрира върху опита и отношението на тези, които осигуряват грижата, именно поради това е изградено чрез система за самооценка от страна на персонала в центровете. Тази дейност ще бъде подкрепяна, развивана и допълвана системно от екипа на Дирекция „Права на детето“ към омбудсмана на Република България. Самооценка има ресурса да даде първите ясни индикатори за трудностите, за нуждата от подкрепа и ще спомогне за развиване на разбирането у персонала за прилагане на подход, основан на правата на детето, както и за необходимостта от изграждане на социално-педагогическата среда. Вътрешният мониторинг или самооценка създава възможност да се мобилизира рефлексията на екипа от опита, техните знания и умения; улеснява обратната информация, която да се използва при планирането на грижата; пряко спомага за усвояване и усъвършенстване на работата им за постигане на качествена деинституционализирана грижа за децата.

Това ниво може да се прилага дори при ограничени човешки и финансови ресурси на мониториращия орган, като бързо произвежда данни за ситуацията в услугата, състоянието на правата и необходимостта от корекционни и подкрепящи действия.

Инструментът за самооценка и самонаблюдение в ЦНСТ, който е адаптиран за целите на независимия мониторинг, създава възможност самия персонал да проследява минималните показатели за нивото на качеството на грижа. Това е метод за наблюдение, който отговаря на характеристиките и на дефинициите на ISO 9000 (Международна организация по стандартизация) за управлението на качеството. При него презумцията е, че ако наблюдаваните характеристики съвпадат с постановените изисквания, е постигнато високо качество на грижа и обратно. Тази стандартизация отговаря и на философията на независимия мониторинг, която си поставя за цел да внесе съгласуваност и обективност по отношение на проверимостта и легитимността на резултатите от дейностите. Този инструмент работи с качествени маркери за прилагане на правата на детето на практика. Той развива уменията и разбирането на екипите на услугите за предоставяне на качествена деинституционализирана грижа за деца, като те се научават да се вслушват в децата и да разбират желанията и потребностите им, да осъзнават на практика каква е ползата от развитието и включването на всяко дете в дейностите. В случай, че се установи необходимост от интервенция, която е извън правомощията и възможностите за действие на омбудсмана, се подготвя аргументирана препоръка до компетентните институции.

Набор от инструменти за мониторинг на първо ниво:

1. **Обща карта за самооценка**, която е стандартизиран формуляр. Чрез нея се създава възможност за персонала да проследява и проверява базовото ниво на грижа в услугите от резидентен тип;

2. **Матрица за проверка** – стандартизиран инструмент за проверка на отговорите

Планиран е редовен преглед на всеки един от инструментите, с оглед на неговото актуализиране и подобряване, като за целта е предвидена и контролна обратна връзка с персонала.

Б. Мониторинг на второ ниво – Външен

В концептуалният модел за независим мониторинг има разработено и второ ниво, което на практика ще се реализира от експертите на Дирекция „Права на детето“. Осъществява се чрез прилагане на следните инструменти:

- Оценъчни карти, които са разработени и апробирани в рамките на изследването. Картите са профилирани за ръководството на услугата, за персонала и за специалистите и се фокусират върху изследване на социално-педагогическата среда и взаимоотношенията, които се развиват в нея;

- Интервюиране на децата, които са в услугите;
- Анкетни карти за представители на общностите и на основни услуги.

При използване на методологията за независим мониторинг в услугите от резидентен тип, се формира и общо разбиране за значението на социално-

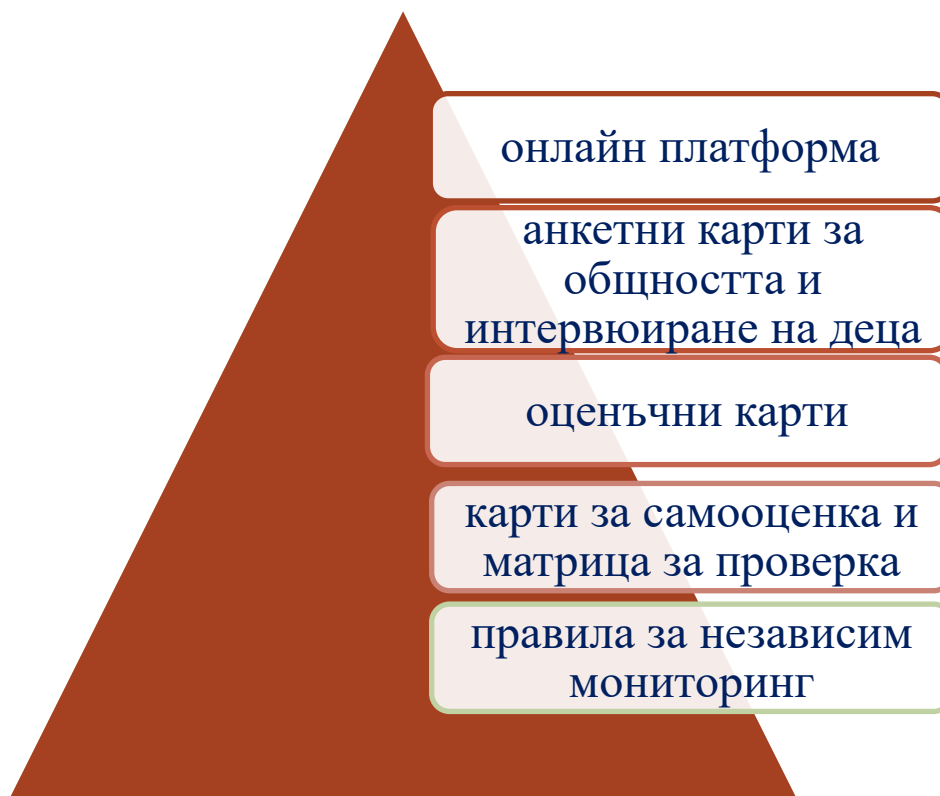
педагогическата среда, в която ефективно може да се развива и възпитава детето, посредством набелязване на принципи, елементи, индикатори и критерии, на които тази среда трябва да отговаря. Те са изведени в общият документ „Критерии, индикатори, показатели“, част от това изследване (Приложение № 1).

Чрез външния мониторинг се създава допълнителна сигурност по отношение на независимостта, откритостта, обективността и прозрачността при оценяване на резултатите. Сравнителните предимства на външният мониторинг са, че увеличава достоверността на оценъчната дейност, като се оптимизира използването на ограничените човешки и финансов ресурс на мониторинговият орган. С него се създават още възможности, които адресират по-ясни и конкретни препоръки по отношение на необходимостта от стимулиране на процеса на създаване и развитие на адекватна социално-педагогическа среда в услугите от резидентен тип, събиране на данни за развитието на децата и качеството им на живот.

Стъпки за реализиране на независимия мониторинг на омбудсмана. Разработване на инструменти и индикатори

- Пътна карта на независимия мониторинг. Разписване на Правила за извършване на независим мониторинг.
- Разработване на карти за самооценка на персонала чрез адаптиране на инструмент, създаден от Коалиция „Детство 2025“ по идея на докторанта.
- Разработване на различни варианти за интервюиране на децата - включително и чрез наблюдение, пряк контакт, чрез игра или други дейности, извършвани с децата, както и разписване на специални правила за интервюиране на деца.
- Анкетни карти за различни представители от общностите и основните услуги за деца, които ще се използват в различни конфигурации, в зависимост от темата, която се изследва – напр. учители, съпътстващи услуги, лекари, местна власт, НПО – сектор, съсед и др.
- Разработване на проект за онлайн платформа за деинституционализирана грижа за деца в услугите от резидентен тип, на която ще бъдат качени освен инструментите за мониторинг, ръководства за попълване, така и нормативни и референтни документи, наръчници, научни изследвания, добри практики.

Фиг. 5 Елементи на модела за независим мониторинг

Оценки:

На всеки етап от мониторинга се планира извършване на оценка от страна на мониториращия екип, като оценките могат да бъдат: **предварителна** – прави се винаги, преди да стартира определено ниво от мониторинга, като тя спомага да се направи анализ на актуалната законодателна рамка, в която действат услугите от резидентен тип; осигурява изходна точка и данни, в сравнение, с които се измерва промяната; **междинна** – провеждането ѝ може да бъде планирано, напр. след приети нормативни промени, регламентиращи сектора на социалните услуги, за да се види какво е състоянието на услугата, в която пряко или косвено ще се въвеждат законодателните промени; при промяна на управлението на услугата (напр. след избор на нов кмет, който е доставчик на услугата или на управлението на самата услуга, както и при смяна на доставчика и/или отнет лиценз на частен доставчик). Тази оценка може да бъде и времева рамка, в която да се определи период, в който да се наблюдава действието на новите законодателни промени, но може да бъде свързани с развитието на децата, напр. с тяхното израстване и приближаващо време за напускане на услугата, напр. ако в услугата са настанени деца, които приближават 15 годишната си възраст, да се направи оценка как е организирана и протича подготовката им за самостоятелен живот, след напускане на услугата и какви ресурси са вложени и още са необходими; **крайна** – извършва се преди да започне второто ниво на мониторинга, а именно външното, за да се подготвят изходните данни за проверката и **последваща** – оценката ще се изготвя ако има извънредни ситуации около и в услугата, напр. констатирани проблеми с качеството на услугата, довели до жалби или медийни публикации. Тази оценка е

особено важна, когато има данни за използване на институционални практики в услугата.

Пътна карта на независимият мониторинг. Разписване на Правила за извършване на независим мониторинг от Дирекция „Права на детето“ към омбудсмана⁷:

Три основни етапа в провеждането на ефективна мисия за мониторинг в резидентна среда – подготовка, посещение и последващи действия, като на всеки етап има по пет основни стъпки:

Таблица 1 Стъпки за ефективен мониторинг

ЕТАП	СТЪПКИ
А. Подготовка	A1: Определяне на цели и подцели на мониторинга A2: Изграждане на мониторингов екип A3: Обучение на мониториращите лица A4: Събиране на предварителна информация за обекта A5: Планиране на посещението
В. Посещение	B1: Първоначална среща с управителя на услугата B2: Посещение на помещенията B3: Преглеждане на наличната документация B4: Провеждане на интервюта с ключови информатори в резидентната услуга B5: Обратна връзка към директора
С. Последващи действия	C1: Дебрифинг на мониторинговият екип C2: Анализ C3: Доклад и препоръки C4: Оценка на мисията C5: Планиране на бъдещи действия и последващи посещения

⁷ Тази пътна карта е адаптирана по десетте стъпки на мониторинг, формулирани в инструмента CHARM

ЗАКЛЮЧЕНИЕ И ИЗВОДИ

Социално-педагогически и психологически препоръки за устойчивост на процеса за деинституционализация на грижата за деца в български условия

Направеният теоретичен обзор, в настоящият дисертационен труд, разкрива една специфична проблематика, в която се очертават няколко акцента – права на децата, необходимост от адекватна на детските потребности социално-педагогическа среда, педагогически изследвания и социални политики, институционализация и негативното ѝ влияние върху детското развитие, деинституционализация и особеностите на българският модел за нов тип грижа за децата в риск и пр. Всеки от акцентите има своята специфика, но в своята взаимозависимост те оформят концептуалната основа и изследователски параметри на разработката.

По същество деинституционализацията на грижата за деца в България се развива в различен обществен контекст, в който могат да се изведат няколко аспекта:

Първият е свързан със забавените процеси на нормативни промени, които да подкрепят процеса на деинституционализация.

Вторият се отнася до липсата на стратегия за осигуряване и перманентно усъвършенстване на човешкия ресурс в процеса на деинституционализация. Отразява се най-вече върху социалната работа със семействата - за подкрепа на семействата в риск от изоставяне на детето, неефективност на работата с родителите на деца, отглеждани в обществена грижа, необходимост от нов тип компетенции за работещите в системата на обществената грижа.

Третият насочва вниманието към ниската активност и изявени приоритети на специализираните структури за отглеждане на деца в риск, което по същество създава негативни нагласи в общественото пространство.

Четвърто – отзвук на всяко негативно явление, свързано с деца в обществена грижа в социума, както и медийните публикации по този повод, което често променя и/или забавя плана на компетентните органи за адекватни и професионални действия.

В дисертационната разработка се поставя и един много съществен въпрос – *Къде са и доколко са ангажирани родителите на децата в риск относно тяхното възпитание и социализация, независимо от мястото им на отглеждане и как се работи за тази връзка, което е цел и на наблюдението?* В дълъг период от време цялата методология на функционирането на грижата за деца, извън родното семейство, на практика предполагаше цялостно поемане на функциите на родителството, но най-вече се свеждаше до обучението и възпитанието на децата (Международен център – Виена, РО Вох 500, 2009 www.unodc.org). Крахът на тази идеология обаче ясно се вижда като последици от институционализацията върху детето. „Заемайки“ мястото на родителите, поемайки грижата за децата, домовете успяваха да се ангажират основно с дисциплината и образованието на децата. Но родителството е нещо повече от система на отношения, връзки и практики, и не се свеждат само до „родителски надзор“ и

„родителски контрол“, като педагогически е по-коректно да се говори за внимание и близост, вместо за надзор (Петрова Н. 2012 г.). Родителството осигурява посрещане на детето, неговата идентификация и предоставя добра грижа като общуване и говорене, като емоционално отношение и стремеж да се отговори на неговите потребности.

Поради промяната на парадигмата „държавата е по-добрия родител за деца в риск“, в процеса на деинституционализация се „откри“ мястото за родителите и ангажиментите към собствените им деца, настанени в различни услуги. Сега парадигмата е: родителите и семейството са много важен ресурс в деинституционализираната грижа за детето, който осигурява устойчивост на произхода, идентичност, привързаност и развитие, стига те да бъдат подкрепени адекватно и в подходящия момент.

Именно поради това на Центровете за настаняване от семеен тип, се възлагат няколко основни задачи, а именно не само да отглеждат децата, да задоволяват техните базови потребности от храна и подслон, контрол и учене, но и да осигуряват позитивно взаимодействие с детето, но не като заместват родителите, а полагат усилия да го правят заедно с тях и да подготвят детето за връщане в семейната му среда.

В този контекст е защитена тезата в дисертационната разработка за необходимостта от социално-педагогическа среда в центровете за настаняване от семеен тип, която да съдейства за социалното, емоционалното и познавателно развитие на децата, да ги подготвя за самостоятелен живот, да ги ориентира в социалните отношения, в бита и изискванията към тях. Добрата и качествена грижа в тези резидентни услуги трябва да се основава на възпитанието на детето, базирана на отношение и уважение към него, на развиващи взаимодействия, включващи разбиране, внимание, поощряване, позитивни оценки, поставяне на граници и пр., но без насилие и наказание.

Методологичната основа за осъществяване на изследователските процедури осигуряват детецентристки, хуманистичен и дейностен подход. Изследването се базира на международните стандарти за правата на детето, утвърдени чрез редица международни актове, както и на основни концепти и социален опит, характерни за процеса на деинституционализация в националното, международното и научно пространство.

В дисертационната разработка е направен опит да се очертае актуалната ситуация на грижата за деца в услугите от семеен тип, като се:

- Изследва процеса на развитие на институционалната грижа.
- Проучат резултатите от научните изследвания и доказателства, мотивирали процеса на деинституционализация.
- Определят се факторите и ресурсите за развитието на детето в грижа, извън семейната среда.
- Констатира и анализира ролята на социално-педагогическата среда за развитие и социализиране на детето през статистическата обработка на данните.

- Предложи Модел за независим мониторинг на грижата за деца в услугите от резидентен тип от институцията на омбудсмана и пр.

Изследването няма амбициите и претенциите да изследва целия процес на социална реформа в България, която минава под техническото наименование „деинституционализация на грижата за деца в България“, а по-скоро има идеята да очертае проблемните полета и да насочи към формиране на нови научни тези, към конкретни проучвания и изследвания, полезни за практиката, към търсения в отговор на предизвикателството „дете в обществена грижа“.

За целите на настоящето изследване се ползва комплексна изследователска методика, включваща: проучване и аналитичен преглед на литературата по проблема, изследователски процедури относно нагласите, знанията и уменията сред персонала на услугите, обществените позиции спрямо децата, отглеждани в услугите от резидентен тип и пр.

Резултатите от тяхното приложение оформят проблемните полета и факторите с негативно влияние върху качеството на грижата в услугите от резидентен тип – липсата на социално-педагогическа среда в тях; дългият период на престой на децата, което също е форма на институционализиране; влияние на промяната върху децата, персонала и общността („синдром на прехода“ от институция към живот в общността); структурата на новата услуга; квалификацията на персонала (вкл. обучения и супервизия); непознаване и неприлагане на терапевтични интервенции в новите услуги; недостатъчна и неефективна комуникация с родителите, все ресурси, които трябва да бъдат изследвани и инвестирани в процеса на деинституционализация.

Резултатите показват също, че в България все още няма достатъчно категорични доказателства, че преминаването от институционална грижа към услуги в общността има устойчив ефект върху адаптивното и проблемното поведение на децата, социалните им взаимоотношения, качеството на живот и контакта със семейството, нивото на социализация и реализация.

Обективно налагащата се перспектива за преодоляване на негативните социални практики по отглеждане на децата в общността и продуциране на значими условия за тяхното актуално развитие и социализация, насочи разработката към изследвания, свързани с необходимата за децата социално-педагогическа среда в ЦНСТ и с организацията и съдържанието на Модела за независим мониторинг, основани на правата на децата. В този смисъл вниманието се насочва към задачите:

- Проектиране на стратегически дейности в общността, насочени към подготовка за приемане на децата и младежите в услугите.
- Гарантиране на ползотворни взаимодействия на равнище „дете – значим възрастен“ с педагогически последиствия.
- Стимулиране мотивацията на персонала за работа в услугите и за привличане на професионалисти с желание за лична инвестиция в системата.
- Апробиране на варианти за организация и съдържание на ежедневните детски занимания с цел развитие на концентрацията, въображението, паметта,

мисленето и пр. познавателни процеси, както и детското любопитство, изпълнителност, инициативност, самостоятелност. От съществено значение в този план е отключването на детските позитивни емоции и преживявания.

Конкретната изследователска дейност и резултатите от нея, както и предложенията относно визията на услугите от резидентен тип – ЦНСТ, в настоящето изследване са фокусирани не само върху един конкретен елемент от средата, в която се отглеждат децата в риск, а по-скоро към многообразието от елементи, които могат да гарантират качествена грижа и в която се решават въпроси на организационна култура, медицински проблеми, психолого-педагогически ситуации, на детски права, социални практики, човешки ресурси и необходимите компетенции, обществени позиции и политики и пр., и обобщената оценка на тяхната взаимна обусловеност. Посланията в случая са към хуманизиране на социално-педагогическата среда, както и към степента, в която тя реагира за защита и насърчаване на правата на децата в услугите от резидентен тип. Апелира се към формиране на **социално-педагогическото мислене**, като липсващото звено в процеса, което хуманизира грижата.

Основните тези, разгърнати в дисертационния труд, естествено следват една принципна насока – как да се осигурят по-добри условия за развитие, възпитание и социализация на детето, включено в системата на обществена грижа, включително и чрез осигуряване на социално-педагогическа среда в услугите. Професионалното и отговорно отношение и внимание към индивидуалните различия и потребности на децата в риск, както и на вариативността на средата, в която те живеят и дейностите, които извършват, са най-съществената гаранция за ефективността и резултатността на всеки процес, предполагащ напредък и развитие на детето. Проекцията всъщност е към спецификата на т.нар. вариативни педагогически технологии за взаимодействия с деца с различни потребности и възможности за изява, активно включване и ориентация в околното собствено и общо-социално пространство. Теоретичното проучване и резултати от изследователски процедури ясно очертават ролята и значението на тези процеси и ресурси за центровете за настаняване от семеен тип.

Очертават се няколко водещи аспекти на промяна, като резултат от проучванията и резултатите от тях, направените анализи, доказаните тези, обобщения и изводи:

Първо: Предметно-пространствените измерения на промяната на модела на деинституционализирана грижа на децата.

Изграждането на адекватна социално-педагогическа среда, която стимулира и подкрепя развитието на детето, отглеждано извън своето родно семейство, е от съществено значение за успешното функциониране на модела на деинституционализираната грижа в общността.

Затова от изключителна важност е в услугите от резидентен тип да се изгради и функционира такава среда, която има ресурсите да подкрепя естествеността на развитието и социализацията на детето. Важно е услугите в общността в основни параметри да „копират“ грижата в семейната общност, като прилагат семейно-

ориентиран подход, който поставя детето и неговите потребности в центъра на грижа. Подобен подход към конструкцията на Модела на грижа за децата в общността, е възможност в пространствено-материален план детето да бъде активно, да изгражда привързаност и да създава доверителни връзки.

Второ: Комуникативно-социални измерения на промяната на модела на деинституционализирана грижа за децата

Хуманистичният, холистичният, детецентристкия и дейностен подходи, приети за основополагащи в концептуалното изграждане на дисертационния труд ситуират необходимостта от нов тип изисквания към взаимодействията с децата, отглеждани в услугите от резидентен тип. Комуникацията или общуването с децата, е доминиращ фактор, с влияние върху „компонентата детско развитие“ и основно предполага изграждане на връзки с обкръжението. Нужно е комуникативно-социалните измерения на процеса на деинституционализация да осигурят на всяко дете промяна на социалния му статус; да съдействат за поява на позитивни чувства, емоции и преживявания, да провокират изява на социално поведение и успешна адаптация към условията на живот в детската общност. Нужна е промяна на методиките и програмите за работа с децата, за да могат да се отчитат индивидуалните им особености и да се осигури тяхното оптимално развитие. Използване на педагогическия инструментариум за индивидуализация и диференциация на взаимодействията в услугите от резидентен тип, което на практика е възможно само в една симбиоза на методи, похвати, средства, форми и елементи, всички те разгледани под общото название „социално-педагогическа среда“.

В отговор на тези предизвикателства са изискванията към компетенциите на специалистите, работещи в системата на услугите – ключови, професионални, граждански и социални. Именно компетентността на работещите с децата в различните центрове за настаняване от семеен тип ще осигури възможната поява на определени социални качества у тях – рефлексия и емпатия, качества на общуването и речеви умения, познавателен интерес, любопитство и любознателност, инициативност, дисциплинираност, добронамереност и пр. В този план на разсъждения се налага изводът – необходима е нов тип професионалната подготовка и квалификация на специалистите в областта на социалните дейности, на социалните педагози, психолози, медиатори и пр.

Трето: Психолого-педагогически измерения на промяната на модела на деинституционализирана грижа

Резултатите от теоретичните проучвания и проведените изследователски процедури разкриват съществуването на научноизследователски дефицит от педагогически разработки, свързани с грижата за децата в услугите от резидентен тип в български условия. Разбира се, трябва и да се отчете, че процесите на деинституционализация на грижата за деца все още се развиват, като се откриват неизследвани полета, въпреки международния опит по проблема за алтернативното отглеждане на деца. Това е доказателство за сложността на такава социална промяна.

Важно е педагогическата наука да преодолее тенденцията на negliжиране, характерна за предходни социални ситуации и да активизира научния потенциал за изследвания, за доказване на тези и работещи модели с теоретичен и практико-приложен ефект. Нужни са задълбочени психологически изследвания, свързани с децата в риск – предпоставки за риска, настоящ статус, перспективи за развитие и социализация, което да оформи комплекса от инструменти за педагогическа интервенция. Детската градина и училището могат да решат част от проблема – осигуряване на образователни ресурси, възприемане и осигуряване на определено образователно равнище за конкретното дете. Това обаче не е единствен и достатъчен ресурс за децата. Педагогическата наука трябва бързо да „намери“ своето място във всяка от услугите, в които се отглеждат и възпитават деца, както и да продуцира многообразие (на основание разнообразието от индивидуални профили на децата) от алтернативни варианти за сътрудничество и съдействие на социалните служби за осигуряване на най-добра грижа за децата. Наличието на хармонична социално-педагогическа среда в услугите, с многообразието от ресурси, които тя трябва да включва естествено се отразява върху качеството на подкрепата, върху обема от знания, умения и способности за действия на децата, върху равнището на тяхната възпитаност и социализация.

Четвърто: Нормативно-управленски измерения на промяната на модела на деинституционализирана грижа

Важно е да се наблюдават и да се актуализират няколко съществени ресурса, а именно:

- **Първият** е свързан с нормативната база и методическите ръководства, които се нуждаят от промяна, за да може да се осигурят на практика гъвкави, ефективни и недискриминиращи процеси на индивидуализация и диференциация в условията на хармоничната социално-педагогическата среда в услугите от резидентен тип.
- **Вторият**, визира необходимостта от: приемане на дългосрочна стратегия за развитие на работната сила в социалните услуги; трансформация на щатното разписание в услугите и промяна на съотношението деца/персонал; развитие на управленския капацитет на услугата и той да бъде ангажиран в подкрепа на ефективното индивидуализирано и диференцирано взаимодействие с децата.
- **Третият** предполага промяна на финансовия механизъм за финансиране на услугите, които най-често действат в условията на сериозен дефицит и не могат да осигурят индивидуален подход към всяко дете.

Пето: Социални/ обществени измерения на промяната на модела за деинституционализирана грижа

Невъзможно е, разбира се, процесът на деинституционализация на грижата за децата в услугите от резидентен тип да се осъществи в кратки срокове и да се гарантира качествена, бърза и ефикасна социална промяна. Реалностите показват, че всяка ситуация, всеки конкретен случай, всяко конкретно дете, лишено от родителски грижи, продуцират проблеми с позитивни или негативни знаци, с многообразие от акценти при

обсъждане, което често продуцира противоречия между експертността и житейските практики. Грижата, базирана в общността, е специфичен сегмент от социалните практики и изисква научно обоснована подкрепа, политическа воля и обществено внимание, целенасочени инвестиции в системата за закрила на детето, и най-вече в семействата, за да се предотврати раздялата с детето. В този смисъл е и очертаната необходимост от обществени дискусии, ясни публични позиции и стабилност на социалните стратегии т.е. необходим е „обществен договор“ за грижата за децата, отглеждани извън биологичното семейство.

Получените резултати в хода на теоретичното проучване в дисертационния труд и извършеното експерименталното изследване позволяват да се направят няколко **основни извода**, съответстващи на поставените задачи:

1. Процесът на деинституционализация на грижата за деца, за които няма друга възможност за отглеждане в семейството, е приоритетна национална политика, с която се създават условия за гарантиране на правата им - за адекватното им развитие, възпитание и социализация.

2. Социално-педагогическата среда, нормативно-управленските стандарти и човешкия капацитет са трите основни стълба, върху които трябва да се гради системата за грижа за децата в риск във всичките ѝ социални формати – приоритетно в услугите от типа – центрове от семеен тип.

3. Социално-педагогическата среда в центровете от семеен тип е необходимият, задължителен и съществен социално-психологически елемент от системата, осигуряваща грижа за децата без родителска подкрепа – извод, който трябва да се държи под внимание във всички действия и интервенции от страна на държавни, общински органи и специалисти, работещи в услугите.

4. Децата с техните проблеми, възможности и потребности, са **основния субект** на системата за грижа, чиято основна мисия е осигуряване на тяхното най-добро развитие, образование и социализация, за да достигнат своя пълен потенциал.

5. На основание теоретичното проучване и резултатите от прилагането на комплексната изследователска методика може да се направи констатацията, че издигнатата работна хипотеза е доказана: Деинституционализацията на грижата за деца в услугите от резидентен тип е парадигма, която в български условия се проектира и утвърждава по специфичен начин, като не се отчитат и развиват паралелно всички съществени за процеса компоненти – приоритетно социално – педагогическите ресурси на средата, в която се отглеждат, образоват и социализират децата.

6. Резултатите от статистическата обработка на данните показват, че всички компетентни специалисти и персонал, работещи в услугите високо оценяват необходимостта от специфична социално-педагогическа среда, в която да се отглеждат, възпитават и социализират децата. Деинституционализираната грижа за деца в резидентните услуги трябва да се осъществява в социо-културна и физическа среда, адекватна на потребностите и възможностите им.

7. Относно настоящето състояние на процеса на деинституционализация статистическата обработка на данните не дава безрезервни основания за приемане или отхвърляне на една от алтернативните подхипотези:

- От една страна методическата уредба на процеса на деинституционализация има основополагащо значение и гарантира предоставяне на качествена грижа, а от друга налице са основни трудности в осъществяването на резидентната услуга поради ниско заплащане, недостатъчно финансиране и недостиг както на квалифициран, така и на помощен персонал.

- Относно аспектите на социално-педагогическата среда се забелязва хомогенност т.е. няма характеристика, която може да се счете за силно развита или изоставаща, макар по-скоро да се приема, че социално-педагогическата среда в процеса на деинституционализирана грижа за деца в резидентни услуги има основополагащо значение и гарантира предоставяне на качествена грижа.

- Относно основните подходи и методи на работа в процеса на деинституционализирана грижа за деца в резидентни услуги обработката на данните отново насочва към т.нар. реципрочни стойности – от една страна те са подходящи и гарантират качествена услуга, а от друга все още се търсят инструменти за овладяване от децата на умения и навици за самостоятелно справяне с житейските проблеми, с общуването и ориентацията в обкръжението.

8. Налага се и изводът, че обществото все още не е достатъчно информирано и подкрепящо децата в риск, както и не се приемат услугите от резидентен тип, като естествена част от социума.

В заключение: Дисертационното изследване недвусмислено показва, че социално-педагогическата среда в услугите за деинституционализирана грижа за деца има важно и структуриращо значение за качеството на грижа в услугите от резидентен тип. Процесът на нейното структуриране – организационно и съдържателно продължава на основание спецификата и проблемите в развитието на децата и младежите. Целта на изследването е постигната, а поставените задачи решени.

ПРИНОСИ НА ДИСЕРТАЦИОННИЯ ТРУД

1. Дисертационният труд очертава ново изследователско поле, което до момента е стояло извън интереса на педагогическата наука. Става въпрос за специфичната социално-педагогическа среда в услугите от резидентен тип, идентифицирана в параметрите на граничните области между педагогическата наука и социалните дейности.

2. На по-общо равнище, с теоретична и приложна значимост, е представения проект на **Концептуален модел за независим мониторинг в услугите от резидентен тип от институцията на Омбудсмана**, основан върху правата на детето. Очакванията

са независимият мониторинг да предпостави подкрепа и предписания за по-добра грижа за децата в услугите от резидентен тип.

3. На основание научните разработки и изследваните социални практики са дефинирани **понятията институционализация и деинституционализация**. Изследвано е приоритетно негативното влияние на институционализацията върху детското развитие, възпитание и социализация.

4. Изведени са актуални изисквания към политиките за социална промяна на грижата за децата в услугите от резидентен тип.

5. Представен е Българският модел за дейнституционализирана грижа за децата върху основата на анализ на процесите, свързани със социалните реформи в България и преходът от институционална грижа за децата към грижа, базирана в общността.

6. Чрез съдържателен анализ са разкрити специфичните характеристики на **социално-педагогическата среда**, в смисъла ѝ на определящ фактор, съдействащ за качествен начин на живот на детето и осигуряваща неговите права в услугите от резидентен тип.

7. Очертани са и изследвани границите на социално-педагогическата среда, както и възможностите ѝ за влияние върху поведението, развитието и социализацията на детето в услугите от семеен тип.

8. Разработена, адаптирана и апробирана е **Комплексна изследователска методика** (диагностичен инструментариум - собствен и адаптиран), с обобщени критерии, показатели и индикатори за измерване на ефекта от дейнституционализирана грижа за децата в услугите от резидентен тип.

9. Върху основата на констатиращо проучване и статистически анализ на резултатите са изведени тенденциите в дейнституционализираната грижа за децата в услугите от резидентен тип – високо равнище на организационна култура, управление и ресурси на резидентната услуга; роля на социално-педагогическата среда в резидентната услуга като фактор за пълноценното развитие на детето; измерения и оценка на социално-педагогически подходи, използвани в процеса на работа; ресурси за подкрепа на децата в резидентни услуги – общностни, неправителствени организации, педагогически институции, държавни институции, родителски организации.

10. Очертан е профилът на професионалната квалификация и компетенции на включените в системата за грижи лица, разгледани в контекста на ролята им в услугите и значението им за социално-педагогическата дейност в ЦНСТ и ЦНСТДМУ, насочена към развитието, образованието и социализацията на децата.

11. Проектирана е система от ресурси за научно обосновано и социално значимо обогатяване на социално-педагогическата среда в услугите от резидентен тип, *конструирана като перманентен процес на преход от институционален тип грижа през грижа, базирана в общността, предлагаща среда, близка до семейната и като краен резултат - връщане и грижа в средата на биологичното семейство, и/или в т.нар. разширено семейство.*

12. Представен е задълбочен SWOT-анализ на дейнституционализираната грижа за децата в услугите от резидентен тип, като е отчетено влиянието на многообразието от фактори за максимизиране потенциала на силните страни и възможностите на процеса, както и за минимизиране въздействието на слабите му страни.

13. Научно обосновано и социално-значимо в цялостната визия на дисертационния труд е аргументираното значение на социално-педагогическата среда и социално-педагогическите подходи за грижа за децата в услугите от резидентен тип – за качеството на живот на децата, адекватното им развитие, възпитание и социализация.

Публикации по темата на дисертационния труд

1. Жечева, Е. (2001) За нашите деца, Бюлетин № 1 на ДАЗД.
2. Жечева, Е. (2014) Аспекти върху подготовката на специалните педагози, Сборник статии на ЮЗУ „Неофит Рилски“.
3. Жечева, Е. (2018) Ролята и задачите на националния омбудсман в утвърждаване и закрилата на правата на детето, докторантски сборник, ЮЗУ „Неофит Рилски“, т. II.
4. Жечева, Е., (2019). Българският модел за деинституционализация на грижата за деца. Сборник с доклади от Седма международна научна конференция „Съвременното образование – условия, предизвикателства и перспективи“, 14-16 юни 2019. Благоевград. ISBN: 978-954-00-0200-2.
5. Жечева Е. (2019) Създаване на системата за закрила на детето и развитие на националните политики, сп. „Педагогика“, кн. 1.

ЛИТЕРАТУРА

- Банова, В.,(2001). Специфика на специализираните институции за деца, Бюлетин на ДАЗД, 1.
- Банова, В. (2011). Социални политики за закрила на деца в риск, Дисертационен труд, С.
- Бузов, Е. Организация на социално-педагогическата среда, София, 2010 г.)
- Гатев В., Татъзов Т., Проблеми на детските профилактични заведения. В: Предучилищно възпитание, бр.8 /1995, МНОТ, С.
- Георгиева, М. (2015) Управленски компетенции при ръководенето на социални услуги от резидентен тип за деца и младежи. В: Авангардни научни инструменти в управлението, Том 1(10)2015, София, с. 201-210, ISSN 1314-0528
- Георгиева, М. (2016) Предизвикателства пред процеса на деинституционализация на децата и младежите в област Русе, В: Социалната работа през XXI век – предизвикателства и перспективи. УИ „Св. Климент Охридски“, С.
- Гюров, Д. (1999). Педагогика на взаимодействието „дете-среда“, С.
- Гюрова, В., (2002) Културата по правата на детето – шанс и предизвикателство за учителите. С., Комливес.
- Делчева, Т., С. Динчийска и др. (2000) Технология на педагогическото взаимодействие в ситуации. Аксес консулт.
- Добрев, Зл. (2005). Стигмални признаци, ранна диагностика и превантивна дейност с децата с нарушения, В: Висшето педагогическо образование. Проблеми, постижения, тенденции. С.
- Жечева, Ева (2001). За нашите деца, Бюлетин № 1 на ДАЗД;

Колева, М. (2013). Възпитанието на детето – хармония на детската индивидуалност и социалност. *Социално-педагогически ракурс*. Бл.: УИ „Неофит Рилски“).

Кривирадева, Б, Тамара Захарук, Иржи Прокоп, Йонка Първанова, Петр Прокоп (2012) Същност и особености на детето в риск. Фактори за поява на социално-педагогически риск.

Кривирадева, Б., Захарук, Т., Прокоп.И., Първанова, Й., Прокоп, П. (2012) Работа с деца в риск. ЕКС-ПРЕС, Габрово.

Маркова, Г. (2012) Какво ни казват закритите домове в България? Конференция за представяне на резултатите от изследователски проект, София

Маркова, Г. (2018) „3 бариери и 1 метод за прекратяване на институционализацията“,

Митова, К.,(2002). Алтернативни форми за социална адаптация и обучение на деца от 0 до 3 години, отглеждани в Дом за медико социални грижи за деца – Благоевград. В: Образованието на Балканите. Традиции и перспективи. Бл. 2001.

Петрова-Димитрова, Н., (2014), Социална педагогика или педагогика на социалната работа, „Карина-Мариана Тодорова“, С.

Петрова-Димитрова, Н., Н. Стойкова (2006) Възможна ли е приемната грижа у нас – обобщени изводи от проведено национално проучване на нагласите на населението към приемната грижа. В: Подготовка на учители и социални педагози в навечерието на Европейската интеграция. С.

Попова, Кр. (1999). Националното дете. Издателство „ЛИК“, 1999, с. 24

Рангелова, Е. (1999). Правата на детето и детската общност. Педагогика, № 3, 39-41.

Рангелова, Е. (2005) Същностни характеристики на превантивната дейност.

Стаматов, Р. (1998). Общуването с другия, Пловдив.

Стоянова, Д., (2005) Социализиращи функции на педагогическото взаимодействие в ДОВДЛРГ. В: Предучилищно възпитание, №5, 2005

Стоянова, Д., (2012).Траектория на социализацията при липса на семейна среда“С.

Социалната оценка на грижите за деца в България (2000), ПРООН, Световна банка, МТСП;

Терзийска, П. (2010). Образователната среда в условията на интегрирано обучение на деца със специални образователни потребности В сб. „Съвременното образование – мисия и визии “. Благоевград, УИ „Н. Рилски“, ISBN 978-954-680-706-9.

Шошева, В., 2000. Общуване и педагогическа и практика. Пл. Макрос.

Янкулова, Р., (2015). Правата на децата и мястото им в българския конституционен модел, сп. Правна мисъл № 2.